

УКООПСІЛКА
Львівська комерційна академія

**Кафедра філософії
і культури**

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*Навчальний посібник
для студентів
усіх форм навчання*

Львів ● 2005

УКООПСІЛКА
Львівська комерційна академія

**Кафедра філософії
і культури**

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*Навчальний посібник
для студентів
усіх форм навчання*

Львів ● 2005

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Львівської комерційної
академії 1 липня 2005 р. Протокол № 7*

Автори:

доктор філософських наук, професор Горбач Н.Я.,
кандидати філософських наук, доценти Сислюк Я.Г., Тимченко О.П.,
кандидат історичних наук, доцент Росінська З.П.,
кандидат філологічних наук, доцент Сенів М.І.,
кандидат філософських наук, ст. викладач Сергєєв М.В.,
кандидат політичних наук, ст. викладач Горбач О.Н.,
асистенти: Дубик В.Я., Козій І.В., Пігош М.А.

*Під загальною редакцією
доктора філософських наук, професора Горбача Н.Я.*

І. П Е Р Е Д М О В А

Культурологія – один з важливих вузівських навчальних курсів, спрямованих на загальногуманітарну підготовку студентів. Ознайомлення студентської молоді з основними культурологічними поняттями дає змогу стати людьми з висококваліфікованим сприйняттям та поясненням явищ минулої та сучасної культури, зокрема таких явищ духовної культури як співвідношення нації і культури, мови і культури, держави, демократії і культури. Значно розширюють культурно-освітній кругозір молоді людини її ознайомлення з такими культурологічними поняттями як співвідношення культури з матеріальним життям суспільства, взаємодії культур різних народів світу, співвідносність культури, контркультури і субкультури.

Ознайомлення студентів з такими явищами сучасності як кризові явища в культурі та перспективами розвитку культури у третьому тисячолітті формують активно-перетворюючу свідомість, спрямовану на подолання негативних процесів у сучасній масовій культурі, на захист цінностей національної культури від ідеологічного тиску гірших зразків зарубіжної масової культури.

Культурологічна підготовка сучасного висококваліфікованого фахівця займає важливе місце в усій системі вузівського навчально-виховного процесу. У поєднанні з філософською, політологічною, політекономічною, мовознавчою підготовкою культурологічні знання доповнюють науково-гуманітарний потенціал студента знанням дуже важливих процесів сучасності, пов'язаних з формуванням єдиної європейської цивілізації, в основі якої лежать стародавні засади аполонійської та діонісійської культури.

II. НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН КУРСУ

Всього 54 год., в т.ч. лекцій – 18 год., семінарських занять – 18 год., самостійна робота – 18 год.

№ з/п	ТЕМИ	Лекцій	Семінар. занять	Самостійна робота	Всього год.
1	Специфіка культурологічного знання	2		2	4
2	Культура, суспільство, цивілізація	2		2	4
3	Філософський аналіз культури: богословські, просвітницькі та еволюціоністські концепції культури		2	2	4
4	Філософський аналіз культури: німецькі культурологічні школи, концепції культурологічних круговоротів та функціональні концепції культури		2	2	4
5	Філософський аналіз культури: символічна концепція культури, концепції культури українських демократичних мислителів, концепція культури Д.Донцова	2		2	4
6	Філософський аналіз культури: марксистська концепція культури, культурологічна концепція М.Хвильового		2	2	4
7	Аполлонійська та діонісійська засади європейської культури		2	2	4
8	Нація – основа виникнення та розвитку культури	2		2	4
9	Мова як символічний код культури		2	2	4
10	Держава і національна культура	2		2	4
11	Культура і демократія		2	2	4
12	Взаємодія культур як джерело культурного прогресу	2		2	4
13	Ідея рівноправності культур у сучасному світі	2		2	4
14	Людина, природа, техніка, культура		2	2	4
15	Культура, контркультура, субкультура	2		2	4
16	Мистецтво у системі духовних цінностей суспільства		2	2	4
17	Кризові явища в культурі		2	2	4
18	Перспективи розвитку культури ХХІ ст.	2		2	4
ВСЬОГО ГОДИН		18	18	36	72

III. МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ

Вивчення теми “Специфіка культурологічного знання” варто розпочати з констатації факту визначення змісту культурології як синтетичної науки, яка об’єднує знання з історії та теорії української світової культури, філософії, етнографії та багатьох інших наук про культуру.

Тема “Культура, суспільство, цивілізація” розкриває сучасний погляд на проблему співвідношення культури, суспільства і цивілізації. Студенти повинні засвоїти ці поняття та проблеми їх взаємодії.

Вивчаючи тему “Філософський аналіз культури: богословські, просвітницькі та еволюціоністські концепції культури”, необхідно усвідомити, що культура, багатопланове й багатофункціональне суспільно-історичне явище, яке по-різному трактується представниками культурологічної науки. Саме на вивченні таких відмінностей і підходів щодо розуміння культури потрібно зосередити увагу.

Вивчення теми “Філософський аналіз культури: німецькі культурологічні школи, концепції культурних круговоротів та функціональні концепції культури” передбачає усвідомлення і розуміння названих філософських концепцій. При цьому необхідно проаналізувати погляди усіх культурологів під кутом зору їх значення щодо розвитку культури.

Тема “Філософський аналіз культури: символічна концепція культури, концепції культури українських демократичних мислителів, концепція культури Д.Донцова” вимагає знання історії української філософії, політології, поезії, мистецтвознавства. Однак, потрібно пам’ятати, що українська культура розвивалася у контексті із західноєвропейською культурою. Тому деякі елементи названих концепцій характерні для розуміння культури загалом.

Вивчаючи тему “Філософський аналіз культури: марксистська концепція культури, культурологічна концепція М.Хвильового” потрібно зрозуміти суть марксистської теорії загалом і її практики застосування в нашій державі зокрема. Культурологічну концепцію М.Хвильового необхідно розглядати як пошук творчої української

інтелігенції шляхів виходу на демократичний розвиток України у тому числі і національної культури.

Під час вивчення теми “Аполлонійська та діонісійська засади європейської культури” потрібно звернути увагу на протилежні і водночас взаємопов’язані два початки буття у розвитку культури. Також варто пам’ятати, що аполлонійська та діонісійська засади є джерелом виникнення та розвитку української культури і виконують роль об’єднуючого фактора усіх народів Європи в одну культурну сім’ю.

Тема “Нація – основа виникнення та розвитку культури” розкриває суть та зміст поняття “національна культура” дає змогу зрозуміти, що саме національній культурі належить основна роль у розвитку світової культури.

Розділ “Мова як символічний код культури” є особливо важливим, бо мова – це становий хребет культури. Вона має неперехідне значення у житті людей. Вивчаючи його потрібно зосередитись на таких питаннях: які функції виконує мова? Яке місце займає українська мова серед мов світу. Як впливає мовна культура особистості на культуру суспільства, нації.

Вивчаючи тему “Держава і національна культура”, потрібно визначити взаємозв’язок держави і національної культури. Зрозуміло, що у структурі національної культури і держави важливе місце займають політична і правова культура, а також релігія і церква. Тому рекомендуємо звернути увагу на сутність цих понять.

Для кращого засвоєння теми “Культура і демократія” студенти повинні звернути увагу на такі головні моменти: розвиток культури в країнах з різними політичними режимами, вплив громадянського суспільства на культуру, взаємозв’язок конституційних норм і культури.

Тема “Взаємодія культур як джерело культурного прогресу” вимагає з’ясування поняття культурного прогресу на кожному історичному етапі. Необхідно усвідомити, що прогрес цивілізації не є прогресом культури і що поняття прогресу тісно пов’язане з поняттям розвитку і взаємодії культур.

Вивчення теми “Ідея рівноправності культур у сучасному світі” має важливе значення для знання і розуміння культур інших наро-

дів. Студенти повинні засвоїти, що культура формує у людей почуття приналежності до визначеної спільноти і розкриває проблему взаємозв'язку усіх культур.

Тема "Людина, природа, техніка, культура" розкриває особливості взаємозв'язку та взаємовпливу природного, соціального і культурного середовища та показує місце і роль сучасної людини у подоланні глобальних проблем ХХІ ст.

Вивчення теми "Культура, контркультура, субкультура" вимагає з'ясування сутності і ціннісних орієнтацій цих понять та аналізу їх взаємодії. Рекомендуємо звернути особливу увагу на молодіжну субкультуру з її типологізацією під кутом зору потужного каталізатора культурно-історичної творчості.

Тема "Мистецтво в системі духовних цінностей суспільства" передбачає ознайомлення студентів із різноманітними теоріями походження мистецтва. Тому вивчати її потрібно в такій послідовності: первісне суспільство, його особливості та ознаки; еволюція мистецтва, його види і типи; зв'язок художньої літератури і мистецтва.

При вивченні теми "Кризові явища в культурі" важливо звернути увагу на причини їх виникнення та шляхи подолання в майбутньому. Необхідним моментом вирішення проблеми кризи культури є встановлення гармонії цивілізації і культури.

Вивчаючи тему "Перспективи розвитку культури ХХІ ст." студенти повинні звернути увагу на такі напрямки сучасних досліджень як: футурологія, комп'ютерна технологія, гена інженерія.

IV. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ КУРСУ

Тема 1. СПЕЦИФІКА КУЛЬТУРОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Поняття культури. Слово “культура” походить від латинських слів *colo, colere* (щось вирощувати, доглядати, обробляти). Звідси – *culturare* (вирощений, оброблений людською працею, доведений до досконалості). Спочатку ці слова стосувалися праці на землі, однак згодом усе частіше стали вживатись у ширшому значенні – стосовно духовно-практичної діяльності людини. Так, відомий римський оратор Ціцерон (106 – 43 до н. е.) у своїх листах у родинний маєток Тустулан називає філософію культурою душі: *Cultura animi philosophia est*. Щоб стати філософом, вважає він, треба наполегливо вдосконалювати свої розумові здібності, плекати розум, обробляти його, як селянин землю. Отже, основний зміст культури, Ціцерон вбачав у розвитку мислительної діяльності людини, вдосконаленні її духовного світу [22, 4].

В епоху Середньовіччя поняття культури набуває світоглядно-морального змісту. Німецький філософ С.Пуфендорф у 1684 р. уперше вживає слово “культура” як самостійний термін для означення духовного світу людини, що відрізняє її від звичайного тваринного існування. Культура зв’язується зі світосприйняттям, світобаченням, світовідчуттям того чи іншого народу, який займає певний географічний простір. З умовами природного середовища зв’язуються його вірування, духовна атмосфера. Наприклад, на культуру наших далеких предків мали великий вплив, з одного боку, північна лісова смуга, з іншого – степ Причорномор’я, а ще з іншого – лісостеп приблизно на широті Київщини. Взяті разом, ці природні ландшафти визначали і зміни в культурному обличчі народу, і безперервність культурної традиції, що зберігалась навіть у найтяжчі періоди історії [22, 4].

В епоху Відродження та Просвітництва поняття культури набуває ще ширшого змісту. Так, французький учений Ж.Ламетрі (1709 – 1751) вбачав хід історичного розвитку в освіті й розумо-

вому розвитку людини. Італійський мислитель Д.Віко (1668 – 1744) взагалі відводив культурі вирішальну роль у суспільному розвитку. Ш.Монтеск'є (1689 – 1755) у праці “Про дух законів” доводив, що розвиток культури того чи іншого народу залежить від розміру території держави, від клімату, географічного середовища, ґрунту. Французький просвітител ь Ж.Ж-Руссо (1712 – 1778) протиставляв культуру “чистій природі”. У цьому випадку культуру стали розуміти як “людяність” на противагу “природності”, “тваринності”. Звідси віра в те, що культура – це чиста духовність, яка можлива лише у філософській, науковій та художній творчості. Вважалося, що культуру в суспільстві можна утвердити шляхом піднесення рівня освіти народу, звільнення його від усіляких забобонів, релігійних вірувань, фантазій, утопічних уявлень з метою побудови “розумної держави” і встановлення таких же суспільних відносин. Однак просвітницькі уявлення про культуру розвіялись під тиском реального суспільного життя ранньобуржуазного суспільства [22, 5].

Теоретики наштовхнулись на проблему суперечностей у культурному прогресі людства. Ф.Шіллер (1759 – 1805) досить точно добачив суперечність між природою і культурою, однобічність людини, яка відірвалася від природи і замкнулася у штучно втвореному нею світі культури. З осмислення суперечностей буржуазної культури і цивілізації розпочинає відлік сучасний підхід до культури як до складного суспільно-історичного явища.

Існує близько трьохсот визначень культури. Кожне з них має свої плюси і мінуси, пов'язані з тим, що сучасна культура – явище надзвичайно складне, суперечливе, багатопланове і багатфункціональне.

У широкому розумінні слова культура охоплює всю сукупність матеріальних і духовних цінностей, які вироблені упродовж історії людства. Однак у буденній свідомості термін “культура” вживається у вузькому значенні, стосуючись лише духовного життя – літератури, мистецтва, театру, кіно, культури побуту і т. ін. Хоча в дійсності вся сукупність культури далеко не вичерпується суто духовними цінностями. Тому потрібно мати на увазі, що коли йдеться про ґносеологічний (пізнавальний) аспект культурних цінностей, про з'ясування специфіки їх походження, основи, зв'язку з мате-

ріальним та духовним виробництвом, то обійти матеріальну, виробничу сторону культури просто неможливо, так само як і неможливо ігнорувати процес творення цінностей культури, який не припиняється ні на хвилину. В цьому розумінні культура становить безконечний процес творення людством світу “другої природи” з усією його красою та зручністю для життєдіяльності суспільства. Тому точнішим було б таке визначення: культура – це сукупність матеріальних та духовних цінностей, вироблених людством протягом усієї історії, а також сам процес творення і розподілу матеріальних та духовних цінностей. Яким би обмеженим не було це визначення, все ж воно дає змогу з’ясувати основний зміст культури як з пізнавальної (гносеологічної), так і з оцінної (аксіологічної) сторони.

Структура культури. Культуру прийнято ділити на матеріальну і духовну. При цьому теоретики, як правило, висловивши кілька загальних фраз з приводу матеріальної культури, надалі всю увагу зосереджують на аналізі духовної. До певної міри це виправдане, бо галузь духовної культури значно багатша, багатоманітніша і справді є основною формою існування культури. Не випадково, як ми зазначили вище, терміни “духовна культура” і “культура” взагалі вживаються як тотожні.

Цікаво, однак, те, що ні поділ культури на матеріальну і духовну, ні розуміння самої суті матеріальної і духовної культури не є установленими. Теоретики культури висловлюють з цього приводу різні точки зору. Одні вважають духовною культурою наслідки духовного виробництва людства, інші зараховують до неї й саме духовне виробництво. Одні ототожнюють матеріальну культуру з матеріальним виробництвом, інші – зі способом виробництва загалом, вкладаючи сюди й частину науки, зокрема технічні знання, які застосовуються у виробництві. Виникають іноді парадоксальні ситуації. Якщо, наприклад, технічні знання використовує інженер на виробництві, то їх відносять до матеріальної культури, а якщо ті ж знання використовує викладач вузу – це вже духовна культура. А до якої культури віднести скульптуру, архітектуру, дизайн?

Про що це свідчить? Про те, що поділ культури на матеріальну і духовну відносний. По-перше, вони не існують цілком відірвано

одна від одної, а становлять єдину систему культури як її складові частини. По-друге, цінності матеріальної культури завжди вміщують у собі певний елемент духовної культури через їх художнє оформлення (наприклад житло, одяг, речі домашнього вжитку тощо). В свою чергу, цінності духовної культури базуються на матеріальній основі (кіно, книги, художні картини, телебачення тощо). По-третє, сучасна цивілізація визначила досить стійку тенденцію в розвитку культури – інтеграцію її складових частин. З одного боку, швидко розвивається і збагачується матеріальна сторона духовної культури – преса, радіо, телебачення, кіно, стереоапаратура, магнітофони, радіоприймачі та ін. З другого – спостерігається все більше насичення виробів матеріальної культури духовними цінностями (наприклад сучасні автомобілі, побутові речі, житло тощо). Деякі теоретики виділяють в окрему структурну частину художню культуру. З точки зору вивчення специфіки художньої культури як наслідку художньо-образної діяльності людини і такої ж практики людства взагалі доцільність такого виділення цілком обґрунтована.

Є й інші підходи до питання про структуру культури – за її функціями в суспільстві, формами існування тощо. Наприклад, у структурі культури можна виділити два рівні – особистісний і суспільний, в залежності від того, що саме береться за основу при визначенні специфіки виникнення цінностей і норм культури – людина чи суспільство загалом. На особистісному рівні в структуру культури входять знання, переконання, світогляд. У свою чергу духовно-культурний світ людини повинен бути наповнений глибиною сприйняття історичного часу і простору, пройнятий толерантністю до людства, до життя загалом. Втрата цих якостей завжди приводила до страшних катаклізмів як окремих діячів, так і цілі народи. У спадок людству залишилася повчальна настанова Ісуса Христа про те, що кожен мусить знати і розуміти суть подій і зміст часу, в якому живе. Коли Христос входив до Єрусалима, він добре знав, що тут його засудять на смерть, будуть катувати, зрештою розіпнуть і знущатимуться. Але натовпи людей не розуміли суті трагізму і величі цього історичного моменту. Вони вітали Христа, як царя, – стелили йому під ноги свій одяг, співаючи

осанну. Ісус поглянув на місто, заплакав над ним і сказав: “Якби й ти цього дня зрозуміло те, що веде до миру. Але воно закрите перед твоїми очима. Бо прийдуть дні на тебе і вороги твої валом тебе оточать, і тебе обляжуть, і стиснуть тебе звідусіль; вони розчавлять тебе і дітей твоїх... за те, що ти не зрозуміло часу твоїх відвідин” [1, 118].

Можливий поділ культури за організаційними формами її існування. До таких форм належать держава, церква, школа; культуротворчий зміст їх зводиться до виховання людини, поступу суспільства по шляху свободи, демократії, соціальної справедливості, хоч не раз в історії ці інститути служили знаряддям поневолення, пригнічення свободи, гальмували суспільний прогрес.

Функції культури. Складний і багатоплановий характер культури як суспільно-історичного явища зумовлює її поліфункціональність. Серед, розмаїтих функцій, які виконує культура у суспільному житті, можна виділити кілька найбільш суттєвих.

1. **Пізнавальна** функція полягає в тому, що культура розкриває перед людиною досягнення людства в історичному пізнанні світу. Через культуру, яка об'єднує в органічну цілісність природничі, технічні й гуманітарні знання, людина пізнає світ і саму себе. Кожний етап пізнання, в процесі якого людина оволодіває різноманітними формами знань про навколишню дійсність, є сходинкою до храму культури. Так, через казки людина розвиває здатність сприймати і переживати уявне як дійсне, вчиться розрізняти на конкретно-образному рівні добро і зло, правду і кривду. Історичні знання формують розуміння історичного процесу, виховують усвідомлення причетності до свого народу, нації, людства. Філософія закладає логічний і методологічний фундамент осмислення індивідом законів буття і сенсу свого життя. Великим культурологічним потенціалом наділені також природничі і технічні науки, оскільки вони озброюють людину знаннями про природу і досягненнями цивілізації. Проте поступ цих наук може створювати і загрозу технократизації людського мислення, дегуманізації змісту пізнавальної діяльності [22, 8].

2. **Світоглядна** функція культури проявляється в тому, що вона синтезує в цілісну і завершену форму всю сукупність чин-

ників духовного світу особи – пізнавальних, емоційно-чуттєвих, оцінних, вольових. Світогляд забезпечує органічну цілісність елементів свідомості через сприйняття і розуміння світу не в координатах фізичного простору й часу, а в соціокультурному вимірі. Слід відзначити також, що і світоглядне мислення, і світоглядне, уявлення в історичному плані черпають свій зміст у міфології, згодом у релігії, й нарешті у науковому пізнанні, тобто у тих формах суспільної свідомості, що складають зміст культури. Отже, культура і світогляд перебувають у діалектичній єдності. Основним напрямком культурного впливу на людину є формування світогляду, через який вона включається до сфери соціокультурної регуляції.

3. Суть *комунікативної* функції культури зводиться до передачі історичного досвіду поколінь через механізм культурної спадкоємності та формування на цій основі різноманітних способів і типів спілкування між людьми. Цю функцію культура виконує з допомогою складної знакової (символічної) системи, яка зберігає досвід поколінь в словах, поняттях, формулах науки, обрядах релігії, засобах виробництва, предметах споживання. При цьому одні символічні форми мають яскраво виражений загальнолюдський зміст, інші – національний, регіональний, релігійний. Залежно від конкретно-історичного плану, характеру суспільного середовища вплив символічного виразу культури проявляється у відносинах між людьми по-різному. Одні сприяють встановленню дружніх контактів між людьми, народами, інші спричиняються до ворожнечі. Таким чином, символічний зміст культури, забезпечуючи живий зв'язок поколінь, закладає міцний фундамент для становлення духовності людини, розширення її контактів з навколишнім середовищем.

4. *Оцінно-нормативна* функція культури реалізується через систему цінностей і норм, які служать регуляторами суспільних відносин, культурно-духовними орієнтирами на певному етапі розвитку суспільства. Якщо, скажімо, для епохи Ренесансу цінністю була універсалізація особи, то для індустріальної доби – її вузька спеціалізація. Однак є цінності, не обмежені історичними рамками, наділені статусом вічності. До них можна віднести заповіді Мойсея, Нагірну проповідь Христа.

Норми у формі моралі, права, звичаїв, традицій, обрядів, ритуалів служать засобами пристосування цінностей до вимог життя в певному історичному вимірі. Так, цінність “демократія” в античній Греції виражалася зовсім в інших культурних нормах, ніж, скажімо, в ліберальній Англії.

5. Інтегративна функція культури виражається в здатності об’єднувати людей незалежно від їх світоглядної й ідеологічної орієнтації, національної приналежності у певні соціальні спільноти, а народи – в світову цивілізацію. Слід, однак, зауважити, що в культурному розвитку має місце тенденція не лише до взаємопритягання, але й до взаємовідштовхування, що проявляється як на рівні культурних типів, так і окремих культурних напрямків. Історія засвідчує, що зближення культур, як правило, проходило на основі генетичної або функціональної спорідненості. Взяти хоча б культурну близькість народів Прибалтики і Скандинавії або Азербайджану і Туреччини.

Особливо велика потреба в інтеграційній функції культури відчувається в сучасних умовах, коли в одних регіонах зростає соціальна напруга, а в інших відбувається бурхливий процес інтеграції (Західна Європа).

Сьогодні культурний прогрес спрямований, з одного боку, на інтеграцію народів, соціальних і культурних систем, з другого – на здобуття національного суверенітету і збереження культурної самобутності.

Культурологія. Теорія культури, або культурологія, – наука про зміст і суть культури як соціально-історичного явища, про загальні закономірності її розвитку на різних етапах історії, про особливості культурного прогресу народів та регіонів планети. Культурологія вивчає зміну суб’єкта культури в процесі розвитку цивілізації, діалектику взаємозв’язку національного і загальнолюдського в культурі. Об’єктом дослідження теорії культури є розвиток філософських поглядів на культуру в різні епохи, логіка становлення філософських концепцій культури, взаємодія соціального і культурного прогресу, проблеми культури в контексті глобальних проблем сучасності [22, 10].

Культурологія – порівняно молода наука, хоч перші висловлювання про культуру беруть свій початок в античному світі.

Основний категоріальний апарат цієї науки склався лише у працях відомого американського культурантрополога Леслі Уайта (1900 – 1975). Свою загальну теорію культури як науки він назвав культурологією, всіляко обґрунтовуючи необхідність виділення її з системи інших наук, хоч термін “культурологія” вживався й раніше.

Майбутнє людства, вважав Л.Уайт, залежить не тільки від уміння вимірювати галактики, розщеплювати атом, винаходити нові засоби лікування, але й від того, яка система духовних цінностей функціонує у кожній конкретній культурі і яким із них людина надає пріоритет. Лише після пережитих нами соціальних трагедій у часи панування тоталітаризму, коли духовна культура була перетворена в засіб закабалення людської особистості, ми починаємо усвідомлювати, що без справжньої духовності, справжньої культури людство приречене на самознищення, починаємо розуміти всю важливість науки про культуру. Нам тепер не здається перебільшенням, як це здавалось сучасникам Л.Уайта, що відкриття культурології можна порівняти з відкриттям геліоцентричної системи або клітинної теорії. Ми тепер розуміємо, що внаслідок бурхливого розвитку науково-технічного прогресу людство зіткнулося з такими глобальними економічними, військовими та соціальними проблемами, розв’язання яких можливе лише на шляхах утвердження демократії і культури. Культура врятує світ – це сьогодні злободенне гасло [22, 12].

Л.Уайт намагався обґрунтувати об’єктивність знань про культуру як цілісну систему. З цією метою він виділив три головні підсистеми в культурі: технологічну, соціальну та ідеологічну. На його думку, кожна з них відіграє певну функціональну роль, найголовнішою ж є технологічна, оскільки для того, щоб жити, людина повинна в першу чергу мати житло, їжу, одяг тощо. Однак, прагнучи довести право на життя окремої науки про культуру, Л.Уайт зробив суттєву помилку, відділивши її від самого носія культури – людини. Він наче замкнув предмет культурології – культуру саму в собі і тим самим позбавив її індивідуально-особистісних характеристик, абсолютизував технолого-детерміністський підхід до культури.

Крім того, культурологічна теорія Л.Уайта фаталістична за своєю суттю, бо безпосередньо пов’язує занепад культури з кра-

хом цивілізації, хоча зв'язок тут опосередкований. Розглянемо, приміром, його ідею векторів культури. За визначенням Л.Уайта, культура – це система, що складається з безлічі стійких і автономних структур та організацій, кожна з яких володіє певною силою і прагне до своєї мети. Саме ці структури й організації в культурі відіграють роль векторів. Сила їх дії залежить від конкретної ситуації в суспільстві. Наприклад, сила релігійних організацій як складової частини культури залежить від числа віруючих, розмірів суспільного багатства, яким вони володіють, обсягом ідеологічного впливу на суспільство; сила науки як явища культури залежить від кількості та якості наукової продукції, від кваліфікації вчених, від ефективності віддачі наукових досліджень у матеріальному і духовному виробництві тощо. Л.Уайт вважав, що вектори культури живуть за властивими їм законами, перебувають у конкурентній боротьбі, бо мета кожного з них – це розширення сфери свого впливу, обслуговування власних інтересів. В конкурентній боротьбі одні вектори знемагають і відходять у небуття, інші народжуються і міцніють. Наприклад, паровий млин, металургія й автомобілебудування різко змінили сталість цілої доіндустріальної системи: силу волів і коней замінила сила мотора, мануфактуру – фабрика, карету – легковий автомобіль.

Незважаючи на певну обмеженість культурології Л.Уайта, треба визнати, що він першим чітко побачив проблему теорії культури як науки і зробив спробу її розв'язання.

Інтерес до культурологічної проблематики в країнах Заходу то згасав, то посилювався залежно від поворотів історії, які висували на перший план ті чи інші соціально-політичні або науково-технічні, в тому числі й екологічні проблеми. В Радянському Союзі, у складі якого перебувала Україна, інтерес до філософського осмислення природи культури виникає з середини 50-х років, після смерті Сталіна, коли стало можливим вживати новий науковий термін “культурологія” хоча б у критичному плані: культурологію так само, як кібернетику та генетику, вважали буржуазною наукою [10, 6].

Культурологія посідає особливе місце в системі гуманітарних наук. По-перше, вона не повинна обмежуватись лише філософським рівнем розгляду проблем культури, хоч без філософського

аналізу неможлива розробка культурології як науки. Прогрес теорії культури базується на узагальненні досягнень часткових культурознавчих дисциплін – історії культури, соціології культури, етнографії, літературознавства, мистецтвознавства та ін. По-друге, культурологія може розвиватися лише у процесі взаємодії з іншими гуманітарними, а також природничими та технічними науками. По-третє, культурологія повинна бути зв'язана з різними сферами соціально-управлінської практики суспільства. Практичне застосування знань з галузі теорії культури спрямоване на виховання в людині цивілізованості, високої культури мислення, гуманізму, моральності.

Доля людської культури і знань про неї залежить від того, чи зуміє людство скористатись закладеним у надрах культури творчим потенціалом і зупинити натиск вандалізму, моральної розбещеності, тоталітаризму, щоб спрямувати суспільне життя в русло всебічного розвитку та соціальної справедливості.

Тема 2. КУЛЬТУРА, СУСПІЛЬСТВО, ЦИВІЛІЗАЦІЯ

Теоретичні проблеми взаємодії культури і суспільства. Суть взаємодії культури з суспільством, яка має діалектичний характер, виражається у таких аспектах: по-перше, культура відображає стан морального здоров'я суспільства, рівень економічних і політичних свобод, характеризує його духовний потенціал; по-друге, культура функціонує за своїми специфічними законами, сягаючи корінням у традиції попередніх поколінь, синтезуючи позитивний досвід минулого з сучасним і тенденціями майбутнього; по-третє, певний тип суспільних відносин, економічний уклад, політичний режим, соціально-класова структура, етнічні і національні стосунки впливають на зміст і форми культурного процесу, з одного боку, а з другого – культура вносить відповідні корективи у духовну композицію суспільства, служить передумовою радикалізації і стабілізації всіх сторін суспільного буття і тим самим забезпечує відповідну рівновагу при переході його з одного історично-культурного стану в інший.

Конкретизуючи названі аспекти взаємодії культури з суспільством, слід сказати, що в першу чергу культура віддзеркалює перебіг суспільних процесів у певних історичних координатах. Шляхом виявлення культурних установок у праці, навчанні, політичній боротьбі, змаганні ідеологічних і наукових напрямків можна встановити не тільки ступінь живучості старих стереотипів, норм поведінки, тобто міру тяжіння до звичних способів самореалізації особи в рамках уже віджилих суспільних форм, але й моральну готовність людей подолати існуючі кризові явища, позбутися вад, які сковують поступ. Сьогодні в суспільно-політичному і культурному житті України ще досить відчутні імпульси до відтворення авторитарних способів мислення і дії. Це проявляється у конфліктах між конфесіями, владою і пресою, представницькими і виконавчими структурами влади, окремими регіонами, різними політичними угрупованнями. Причини конфліктів обумовлені не тільки хворобливою ломкою старих інститутів і норм, а й відсутністю демократичних культурних традицій, боязню пожертвувати власним уявним благом в ім'я здійснення великої мети. При висвітленні суспільних явищ на підставі культурологічних підходів важливо враховувати динаміку ціннісної переорієнтації під впливом створення правових умов для вільної діяльності людини, аналізуючи такі фактори: 1) законодавче закріплення політичних, економічних і культурних прав людини і її моральна готовність до дії в рамках вільного волевиявлення; 2) диференціація поглядів, переконань як на рівні міжособистісних контактів, так і на рівні соціальних, груп; 3) пріоритет демократичних, правових принципів над особистими чи корпоративними інтересами; 4) прояви критичного осмислення фактів і процесів суспільної дійсності та пошук шляхів конструктивного вирішення проблем через механізми масової свідомості. Кожен із названих підходів розкриває той культурний фон, на якому спостерігаються метаморфози в динаміці суспільного життя під кутом зору спроможності суб'єкта засвоїти розуміння свободи як культурної цінності. Коли людина чи організація з огляду на певні інтереси не хочуть відмовитись від бюрократичних принципів діяльності, при цьому іменуючи себе патріотами та борцями за демократичні ідеали, їх цілком справедливо

можна вважати носіями авторитарної культурної традиції [10, 10].

Другий аспект взаємодії культури з суспільством розкриває закономірності її функціонування як відносно самостійної субстанції. Визначаючись суспільними відносинами і одночасно впливаючи на них, культура все ж має свої специфічні особливості розвитку. Це пояснюється тим, що культурний процес не завжди перебуває в прямій залежності від даного типу суспільства, він черпає свою енергію в традиціях культури минулого.

Тому часто спостерігається культурний ренесанс у тих країнах, які знаходяться на значно нижчому шаблі суспільного прогресу. Наприклад, Німеччина у ХІХ ст. помітно поступалась Англії і Франції щодо ступеня розвитку цивілізації, зате переважала їх у культурному поступі.

Прогрес у галузі культури здійснюється через механізм спадкоємності як способу репродукції складових культурного генофонду і новаторства як способу продукування цінностей, співзвучних новому часу. Співвідношення між репродуктивним і новаторським моментами у соціокультурних рамках може мати такі варіанти: 1) традиції і новаторство співіснують при домінанті традиційних елементів; 2) традиції і новаторство активно взаємодіють, створюючи при цьому синтезований образ нової культури; 3) традиційні норми активно витісняються, а нові ідеї, втративши зв'язок з минулим, не вписуються в нове культурне середовище, що може привести до занепаду культури.

Третій аспект взаємодії культури і суспільства передбачає аналіз деяких закономірностей впливу суспільних факторів на культуру, з одного боку, та ролі культурної бази в процесі революційних суспільних змін – з другого [10, 13].

Серед суспільних факторів, що впливають на становлення культури, можна виділити: спосіб виробництва, політичний режим, соціально-класову структуру, становище індивіда в соціальній групі, яке характеризує міру вияву його індивідуальної свободи або залежності від колективних форм співжиття, ступінь сакралізації свідомості.

Спосіб виробництва визначає не тільки задоволення матеріальних потреб людини, але й міру вияву її творчих потенцій під

кутом зору граничних можливостей історичного прогресу. Уявімо собі на мить розширення свободи особи до нинішніх масштабів у далекому минулому, при тодішніх обмежених можливостях виробництва. Це, безумовно, мало б трагічні наслідки для людства, бо парадокс культурного прогресу якраз у тому, що в стародавні часи при низькому рівні виробництва жорсткий позаекономічний примус відігравав позитивну роль, оскільки створював необхідний фундамент для вільної, культурно зорієнтованої діяльності лише незначної частини суспільства. Таким чином, досягнення культури базувалися не тільки на свободі людини, але й на позаекономічному примусі, обумовленому як історично обмеженими можливостями виробництва і споживання, так і границями сприйняття та розуміння людьми суті природного і суспільного середовища.

Піднесення культури хоч і залежало від способу виробництва матеріальних благ, але в значно більшій мірі визначалося типом державності, політичним режимом. Демократичний, суспільний і державний устрій завжди створює сприятливі умови для духовного поступу, розвитку творчих потенцій особистості, орієнтації громадської поведінки в рамках моральних і правових норм; і навпаки, тоталітарний політичний режим паралізує духовне життя, культивує в масових масштабах споживацький егоїзм, політичну інфантильність і правовий нігілізм.

Соціально-класова структура суспільства визначає певну ієрархію культурних цінностей і норм, сприяє змаганням культурних напрямків, що виражають естетичні уподобання різних соціальних груп. У залежності від характеру соціально-класової структури (динамічна чи статична, ієрархічно-вертикальна чи горизонтальна, замкнута чи відкрита, диференційована чи монолітна) можна говорити про ступінь еластичності культури, її здатності вийти не тільки за національні рамки, але й за рамки існуючого типу суспільних відносин. Чим більша динамічність і диференційованість суспільної структури, тим сильніші живильні джерела культуротворчості, тим кращі передумови для зближення і взаємодії культурних типів.

Хоч уже на ранніх історичних етапах культура відображала класову специфіку суспільства, проте це не означає, що її творцем був якийсь один клас чи соціальний стан. У культурному творенні

брали участь представники різних соціальних прошарків, які репрезентували різноманітні течії, напрямки, відмінні за соціально-класовою формою, але близькі за своєю культурологічною суттю. Однак сказане не знімає питання про питому вагу того чи іншого класу або соціальної групи в конкретних історичних умовах.

Зміст культури обумовлений також становищем індивіда в суспільстві під кутом зору пріоритету приватного чи колективного. Досвід історії свідчить, що колективні форми співжиття порівняно з приватними забезпечували значно гірші умови для поступу цивілізації і культури, оскільки вони паралізували ініціативу людини, сковували персональну відповідальність, ослаблювали внутрішні пружини самореалізації і самоідентифікації особи. Однак сказане не має універсального значення, а стосується тільки певних історичних періодів і окремих регіонів. Наприклад, у наш час спосіб життя і мислення, який базується на колективізмі в органічному поєднанні з вільною підприємницькою діяльністю і демократичними інституціями, виявився більш сприятливим для історичного і культурного прогресу людства, ніж спосіб з явно вираженим приватним спрямуванням. Підтвердження тому – розвиток Японії порівняно зі США, які мають значно слабші історичні традиції колективних форм співжиття. Пошуки оптимального співвідношення колективного і приватного в сучасному типі суспільства є актуальною проблемою.

Всяка культура черпає сакральний (священний) зміст у джерелах суспільної свідомості. Від ступеня сакралізації суспільної свідомості або її секуляризації (звільнення від релігійного) залежить співвідношення священних і прагматичних моментів у культурній архітектоніці. Історичний досвід вчить: коли із свідомості витісняться елементи сакрального смислу і вона наповниться тільки елементами реально-прагматичного смислу чи навпаки, культурний прогрес може зупинитися. У першому випадку повна секуляризація призводить до орієнтації людей на прагматичні цінності, сприяє оміщанню способу їх існування і в кінцевому результаті веде до втрати культурного смислу соціального буття; в другому – повна сакралізація спонукає до войовничого фанатизму або абсолютного зречення існуючого суспільного порядку,

що також є антикультурним за своєю суттю. Треба мати на увазі, що сакралізованого вигляду можуть набрати не тільки істинні ідеї (ідея Бога, справедливості), але й хибні (ідея “царства Божого” на землі, національної виключності). Животворним джерелом культурного розквіту є лише гармонійне поєднання сакралізованих істин, гуманних цінностей і елементів розумного прагматизму [10, 25].

В тій мірі, у якій суспільство формує культуру, сприяючи її розквіту чи спричиняючи занепад, культурогенні фактори, фіксуючи перебування народу на певній стадії суспільного прогресу, служать передумовою революційного оновлення суспільства. Без достатнього духовно-культурного потенціалу суспільство не спроможне перейти на якісно новий виток свого розвитку, а за несприятливих обставин може бути відкинене далеко назад. У тих країнах, де культурне середовище було пронизане авторитарно-патріархальними традиціями, стереотипами сервілізму й ідолопоклонства, на руїнах деспотизму швидко виростили тоталітарні режими. Це пояснюється тим, що народи, які довгий час перебували в стані іноземного або внутрішнього поневолення, не могли витворити резерву культурно-духовних сил, здатних протистояти авторитарному мисленню й тоталітарним структурам. Звідси випливає, що тоталітарний суспільний і державний устрій є своєрідною аберрацією (відхиленням) свідомості мас, які, прагнучи свободи і соціальної справедливості, але недостатньо розуміючи їх істинний смисл, намагаються швидко й рішуче знищити бастіони деспотизму і в результаті вручають свою долю ще більш підступному монстру. Ця тенденція виразно проявляється і в наш час, коли на уламках радянської імперії формуються суверенні держави. Так, народи Середньої Азії й Закавказзя, які зазнали більш відчутних духовних деформацій, інтенсивної ентропії культуротворчої енергії, з великими труднощами й соціальними ексцесами переходять на засади побудови цивілізованого суспільства. Для народів Прибалтики, яким вдалося зберегти національно-культурні цінності менш ушкодженими, легше не тільки стабілізувати ситуацію, а й значно радикальніше реформувати суспільне життя. Отже, вплив культури на суспільство слід розглядати як запоруку відвернення загрози реанімації тоталітаризму, попередження національних конф-

ліктів, збереження соціальної рівноваги при переході на принципово нові суспільно-політичні засади, очищення від догм передсудів минулого.

Культура і цивілізація. Розширене визначення культури дуже близьке до поняття цивілізації. Але між ними є відмінності. Більше того, дехто з культурологів протиставляє ці поняття. Наприклад, німецький філософ і соціолог М. Вебер (1864 – 1920) вважає, що культура – це неповторна і позбавлена будь-якої мети форма вияву духовного змісту світу, наслідком якого є витворення неповторних виражень міфів і символів, у першу чергу через різні види мистецтва, науки і світогляду. Цивілізація ж, на його думку, має підпорядкований характер – наприклад, техніка як елемент цивілізації є засобом створення благ для задоволення життєвих потреб людей [22, 18].

Легко помітити, що протиставлення культури і цивілізації має місце тоді, коли зміст культури зводиться до вужчого її тлумачення – лише як духовної культури. Насправді ж протиставляти культуру цивілізації неправомірно. Поняття “цивілізація” (від латинського *civilis* – громадянський, державний) означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку. Характер цивілізації творить певні виробничі відносини, які складаються між людьми і становлять її частину, в цьому розумінні виділяють античну цивілізацію, середньовічну цивілізацію і т. д. [10, 7].

Цивілізацію розглядають ще як етап суспільного розвитку, що настає за варварством і характеризується утворенням суспільних класів, держави, урбанізацією населення, виникненням письма. Дехто з дослідників розглядає цивілізацію як характеристику цілісності культур всіх народів світу в минулому і сучасному (“світова цивілізація”, “цивілізований спосіб життя”). Культура у цьому плані виступає як суттєва сторона цивілізації, ці поняття близькі, але не тотожні. Ми можемо вести мову, наприклад, про сучасну технотронну цивілізацію, але не про технотронну культуру, бо суть культури не в рівні техніки, а в якості духовно-морального потенціалу суспільства, який виражений також і через техніку даного часу. Серед витворів сучасної цивілізації є й атом-

на бомба, однак ні-кому не прийде в голову вважати атомну бомбу явищем культури.

Отже, стає зрозумілим не тільки єдність понять цивілізації і культури та їх відмінностей, але й суперечність між цими двома поняттями. Протиставлення культури і цивілізації виросло у наукову проблему, яка і сьогодні є однією з найскладніших і над вирішенням якої працюють дослідники.

О.Шпенглер у праці “Занепад Європи” розглядає цивілізацію як шлях занепаду культури. Він стверджував, що цивілізація у гонитві за (у кінцевому рахунку) грошима стає перепорою щодо розвитку культури. Лише гармонія цивілізації і культури є основою їх розвитку. М. Бердеєв зазначав, що основним джерелом розвитку культури є прагнення самореалізації людини у житті, тоді як – цивілізації: користь, матеріальний, а не духовний інтерес. Ось чому між ними існує суперечність, у якій врешті-решт цивілізація переважає, знищує культуру і, зрештою сама себе. Відбувається своєрідний цикл: розвиток, піднесення, досягнення апогею, занепад – і так далі з тривалістю приблизно 1000 років. Археологічні дані, матеріали наукових досліджень, історичний досвід дають змогу зробити висновок про тимчасовість існування цивілізації і культури, але цей процес на думку багатьох вчених не є фатальним. Ф.Сарагоса, А. Швейер, Е. Фромм вважають, що підтримка неусталеної рівноваги між цивілізацією і культурою і є перспективою розвитку людства. Справа полягає в тому, що цивілізація виникає на тлі певного розвитку культури і у цьому відношенні (на цьому рівні розвитку) ототожнюється з нею, відрізняючись власною структурою, функціями і призначенням. У свою чергу і культура сприяє розвитку цивілізації. Сьогодні, наприклад, засвоївши провідні досягнення світової, і у першу чергу, європейської культури такі країни Сходу як Японія, Корея за деякими показниками випереджують розвиток передових країн світу, таких як США, Англія тощо, а деякі країни Африки і Латинської Америки впевнено складають країни третього світу. Однак цей процес обов’язкового позитивного впливу культури на цивілізацію не є однобічним. Іноді і культура спроможна розбещувати та послаблювати людину, перетворює її на споживача культури. Виходячи з цього можна зробити

висновок, що і культура і цивілізація повинні бути у такому співвідношенні, щоб гармонізувати одна одну.

Культура не розвивається безкінечно, вона вміщує у собі елемент занепаду і навіть смерті, вона завжди має тенденцію до розвитку цивілізації. Гіперболізація розвитку цивілізації означає знищення духу культури. Між культурою та життям завжди існує протилежність, цивілізація намагається відтворити життя, відтворюючи його знищує. У цьому і полягає одна з найпотаємніших трагедій цивілізації і культури.

Культура і глобальні проблеми сучасної цивілізації. Поступовий розвиток людства у бік прогресу не завжди веде до покращення життя людини. Наприклад, пошук альтернативних джерел енергії відкрив перед людиною таємницю атомної енергії, використання якої супроводжується усілякими аваріями та катастрофами, наслідки яких забруднюють навколишнє середовище (згадаємо вибух на Чорнобильській АЕС), викиди шкідливих речовин на станціях в Японії, США. Крім цього, світове сучасне виробництво розірвало ланцюг безперервності щодо утворення матеріальних та духовних цінностей, перетворивши людину в робота, позбавивши її творчої праці, коли людина іноді і не бачить кінцевого результату своєї праці. Це зробило її байдужою і до праці, і до її наслідків. Нарешті сам процес машинізації зробив людину колесом і гвинтиком “годинникового механізму” процесу виробництва, прискорив раціоналізацію людської свідомості, яка супроводжується збіднілим розвитком духовно-емоційної сфери, виховує в неї навички споживача природних багатств. Не менш важливим є те, що застосування машинного виробництва призвело до масового каліцтва людей, зробило людину своєрідним роботом техніки, коли значну частину робочого і вільного часу людина займається обслуговуванням машини.

Виходячи з вищесказаного, можна перерахувати головні ознаки глобальних проблем сучасності: а) їх загальнолюдський характер; б) всесвітня масштабність; в) необхідність глобальної постановки та вирішення. Серед загальнолюдських проблем цивілізації можна виділити кілька, які займають особливе місце. Це в першу чергу: загроза розв'язання світової ядерної війни, яка не може бути ло-

кальною (вибух на ЧАЕС це показав) і може знищити земну цивілізацію; проблема забруднення навколишнього середовища, і у першу чергу повітря та води (повітря та вода не мають меж та державних кордонів) що несе в собі також небезпеку знищення життя на Землі; демографічна проблема сучасності [22, 83].

Проблема загрози ядерної війни постала після застосування у 1945 році США ядерної бомби проти Японії. Її загострення є відображенням розповсюдження ядерної зброї на країни, які раніше її не мали. До них можна віднести Індію, Пакистан, Ізраїль, Корею і деякі інші, які фактично дійшли до можливості мати ядерну зброю. Крім цього, ведення війни звичайними (неядерними) засобами, як наприклад, Пакистан, Ізраїль, або війна в Іраку у зв'язку із втягненням у цей конфлікт інших держав мають тенденцію перерости у міжнародне протистояння, а, значить, стати глобальною проблемою людства.

Проблема забруднення води та повітря, найбільш необхідних для життя людини речей, доповнюється забрудненням ґрунтів, космічного простору, а також і забрудненням всесвітнього енергоінформаційного простору. А знищення лісів призвело до змін у температурному режимі на поверхні Землі, до так званого "парникового ефекту", що загрожує таненням снігів на Північному полюсі і підвищенням рівня світового океану.

Екологічна проблема сучасності загрожує перенаселенням планети Земля. Підраховано, що Земна куля спроможна витримати техногенне навантаження населення 25 мільярдів людей. Нині населення Земної кулі вже досягло 9 мільярдів жителів.

Тема 3. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КУЛЬТУРИ: богословські, просвітницькі та еволюціоністські концепції культури

Проблеми культури як багатопланового, багатофункціонального суспільно-історичного явища стали об'єктом дослідження філософів, соціологів, етнографів, істориків, мистецтвознавців. Множинність методологічних підходів і різноманітність теоре-

тичних концепцій культури зумовлені складністю вивчення як загальних закономірностей становлення і розвитку світового культурного процесу загалом, так і специфіки його прояву на регіональному чи національному рівні, а також у рамках конкретно-історичних епох або періодів. Ця специфіка полягає в тому, що ті культури, які існували в минулому, і ті, які існують у різних регіонах, серед різних націй нині, відрізняються не тільки характером і способом функціонування, але й змістом і структурою їх формуючих чинників, рівнем їх впливу на сфери суспільного життя. Разом з тим вони володіють чимось спільним, що робить їх надбанням єдиного культурного прогресу світової цивілізації.

З усієї багатоманітності філософських підходів до аналізу культури зосередимо увагу на найосновніших, для зручності за-своєння згрупувавши їх за подібністю змісту.

Богословські концепції культури. При розгляді цих концепцій слід підкреслити, що в них термін “культура” вживається у значенні культу (лат. cultus – вшанування, поклоніння). У даному випадку етимологічний смисл культури не випадково збігається з понятійним, оскільки суть її, згідно з уявленнями богословів, полягає в процесі осмислення Божественного в природі й історії. Поклоніння вищій надприродній силі, яка скеровує долю світу і людини, визначає основний предмет культурної діяльності людей. В силу того, що Бог у теологічній концепції історії і культури є центром і творчою силою світобудови, сенс людського життя з його повсякденними турботами і хвилюваннями втрачає свою самоцінність. Тут головне – через пізнання Бога підготуватися до справжнього життя, яке лежить за межами соціального буття.

Концептуальні засади богословського розуміння культурного розвитку були закладені в епоху Середньовіччя отцями християнської церкви. Аврелій Августин (354 – 430) у трактатах “Сповідь”, “Про град Божий” торкається проблем динаміки особи і всесвітньої історії. Розкриваючи суперечливий процес становлення особи, Августин приходить до висновку, що тільки Божа благодать може вивести людину з гріховної інерції і тим самим врятувати від падіння. В розвитку історії Августин виділяє два види людської спільноти: “град Божий”, який заснований “на любові до Бога” і на

“презирстві до себе”, тобто церква, та “град земний” – заснований “на любові до себе” і на “презирстві до Бога”, тобто держава. Хоч теолог вбачає в державі уособлення зла, він, однак, виправдовує її існування як кару за гріховну природу людини.

Також потрібно зазначити, що Аврелій Августин звів до єдиної системи християнське віровчення. Мислитель виступав за єдність церковної організації та віри, проголошуючи стрижневим аспектом сенсу людського життя пошук щастя. На думку богослова, щастя потрібно розуміти як прагнення людини пізнати та любити Бога. Таким чином, можемо зробити висновок, що у центрі світоглядно – філософських позицій Аврелія Августина був Бог, наділений такими рисами як безконечність, всемогутність, всюди присутність. Отже людина за Августином може досягнути щастя лише пізнавши Бога.

Цікавою у середньовічного мислителя є проблема свободи волі, як основної умови існування людської особистості. Для того, щоб зрозуміти дещо раціональним шляхом людина повинна повірити у це, а лише тоді підключати розум.

Таким чином, єднання людини з Богом здійснюється не шляхом розуму, а за допомогою волі. Волю Аврелій Августин ототожнює з вірою. Поряд з цим філософ стверджував, що особиста духовна індивідуальність кожної окремо взятої людини має у часі власний початок, але не має завершення (тобто безсмертна). Тому можемо констатувати, що Аврелій Августин стверджував, що душа отримує вічність лише після створення її Богом. Мислитель визначає душу як деяку розумну субстанцію, основне завдання якої – керування тілом. Отже, істинна суть будь-якої людини міститься саме у її душі.

В кінці XIX на початку XX ст. богословську концепцію культури опрацьовував П. Тілліх (1886 – 1965). Філософія культури, на його думку, є теологією культури. Виходячи з цього принципу, філософ вбачає трагедію культури у взаємному відчуженні сакрального і світського. Все, що ми називаємо культурою, несе у собі відношення людини до “безумовного”, а отже, містить релігійний досвід. Сьогоднішнє протистояння релігії і культури, з його точки зору, не відміння їх суттєвої єдності, оскільки релігія є субстанцією культури, а культура – функцією релігії. Однак, в умовах земної

історії або релігія зовнішнім способом підпорядковує культуру (гетерономія), або культура відособлюється, замикається у собі і втрачає тим самим смислові опори (автономія). Як у першому, так і в другому випадку проявляється демонічне, деструктивне начало. Як ідеал Тілліх висуває принцип гармонії двох сторін – “теономну культуру”, яка не може бути реалізована повністю в історичних межах. Завдяки тому, що субстанція і форма постійно прагнуть до синтезу, зберігається творча напруга в історії. Своїми ідеями про подолання конфесійних відмінностей на засадах християнства Тілліх сприяв поширенню екуменічного руху.

За М. Бердяєвим (1874 – 1948), культура є результатом розгортання змісту релігійного культу. Філософська думка, наукове пізнання, архітектура, живопис, скульптура, музика, поезія, мораль – усе це в органічній цілісності перебуває в церковному культі, хоч у ще не диференційованій і не розгорнутій формі. Культура зв’язана з культом предків, з переказами, традицією. Вона повна священної символіки, в якій відображені знаки зовсім іншої духовної дійсності. Однак, у самій культурі, на думку філософа, закладена тенденція до розкладу своїх релігійних і духовних основ, в нівелюванні своєї символіки. Втрата сакрального, символічного в культурі пройшла ряд етапів – Ренесанс, Реформацію, Просвітництво. Цей процес знаходить своє логічне завершення у марксизмі і ніцшеанстві, що знаменують епоху цивілізації, яка, на відміну від культури, позбавлена релігійного змісту.

Заслуговує на увагу інтерпретація суті та змісту культури митрополитом греко-католицької церкви А. Шептицьким (1865 – 1944). Він вважав, що суспільний устрій повинен базуватися на засадах християнської моралі, оскільки “неможливий є економічний добробут без моралі, – бо неможливий він без суспільного ладу, а отже, суспільного ладу нема, де нема рівноваги прав і обов’язків”. А. Шептицький одним із перших проголосив ідею екуменізму, яка полягає у прагненні з’єднати “Захід” і “Схід” через греко-католицьку церкву і тим самим повернути християн до первісної єдиної церкви, заснованої Ісусом Христом. При цьому він керувався глибокою толерантністю до почуттів людей інших конфесій, доступними йому засобами захищав їх права.

Також потрібно зазначити, що останнім часом почала активно розвиватися так звана мусульманська культурологія. Домінантне місце у розвитку етики, естетики, культури загалом тут займає Коран.

Роблячи висновок, насамперед необхідно наголосити на тому, що стрижневою характеристикою усіх богословських концепцій культури є протидія духовного матеріальному.

На думку багатьох мислителів, найвищого розвитку духовна культура може досягнути опираючись на релігійне підґрунтя. А матеріальна чи виробнича сфера діяльності суспільства ґрунтується на ідеології прагматизму та утилітаризму. Як наслідок – нівелювання культурних процесів, занепад духовного життя людини та суспільства.

Вивчення змін та взаємодії культури і цивілізації, вплив подібних процесів на розвиток та подальше становлення суспільства триває і сьогодні. Адже критичне переосмислення взаємодії культури і цивілізації, виділення та вивчення їх внутрішніх чинників та характеристик, дозволить створити нові дієві шляхи для подальшого продуктивного розвитку як окремо взятого індивіда, так і суспільства загалом [14, 30].

Просвітницькі концепції культури. В центрі уваги французької просвітницької концепції культури знаходився історичний “дух народу”, виражений у результатах діяльності людей, у характері суспільних порядків і інститутів, а також у народних звичаях і традиціях.

На відміну від ренесансного розуміння культури, зміст якого визначали ідеали вільної, універсально розвинутої людини, у просвітницькій концепції відображена доля не окремого індивіда, а колективне життя нації, те, що можна назвати національною культурою. Правда, термін “культура” тут ще не вживається, його замінює “цивілізація”, однак термін “цивілізація” у трактуванні англійського і французького Просвітництва майже адекватний терміну “культура”.

Зважаючи на те, що в більшості цивілізованих країн народи перебувають під владою тиранічних і деспотичних режимів, просвітители висувають ідею гармонізації відносин між суспільством і

людиною, державою і громадянами. Основою такої гармонізації, на їх думку, повинно стати виховання шляхом просвіти розумної людини, здатної усвідомити суспільний інтерес як власний. Лише індивіди, виховані на засадах розуму, можуть витворити досконалий суспільний і державний устрій, що відповідає природі людини. Правда, природа людини більшістю представників французького Просвітництва розумілася як величина статична, поза конкретними історичними обставинами.

Слабкість цієї концепції культури, що базувалася на однобокому розумінні природи людини, була очевидна вже у ті часи. Жан Жак Руссо піддав її різкій критиці. Протиставляючи зіпсованість і моральну розбещеність “культурних” європейських націй простоті і чистоті звичаїв народів, які знаходяться на патріархальній стадії розвитку, він геніально зауважив гостре протиріччя між дійсною природою людини і тим перетворенням, якого вона зазнала в умовах феодально-абсолютистського ладу.

У німецькому Просвітництві в порівнянні з французьким дещо зміщені акценти щодо розуміння культури: морально-антропологічна проблематика, що передбачає вживання терміна “культура”, переважає над соціально-політичною проблематикою, яка вкладається у термін “цивілізація”. Крім того, розум розглядається німецькими просвітителями не як суб’єктивна здатність людини до пізнання, а як об’єктивна підстава самої дійсності (“божественний розум”), що внутрішньо узгоджує природний та історичний моменти. Вказані особливості досить чітко проявились у наукових працях Й. Г. Гердера (1744 – 1803).

Виходячи з визнання Бога як єдиної “розумної” основи природи й історії, Гердер намагається пояснити суть культури як вияв у людині божественного порядку, що існує в природній та історичній реальності. У зв’язку з цим він покладає великі надії на просвіту і виховання, які сприяють передачі культурних цінностей через засвоєння традиції.

Генезис людини, який передбачає передачу традиції, її засвоєння і застосування, на думку Гердера, можна назвати культурою (тобто обробітком ґрунту) або просвітою (як образ світла); отже різниця між народами освіченими, культурними і некуль-

турними не якісна, а лише кількісна. Тому мислитель рішуче відкидає концепцію європоцентризму, оскільки вона, на його думку, спотворює уявлення про історію неєвропейських народів.

Розглядаючи історію людства як історію культури, Гердер виділяє етапи, що включають культуру народів Сходу, Греції, Риму і Середньовіччя. При цьому висловлюється оригінальна думка про національну своєрідність культур і культурну єдність людства.

Геніальна ідея криється у постановці Й. Гердером питання про неспівпадіння мети, яку люди ставлять перед собою, і тими результатами, з яких складається ланцюг історичних подій. На шляху пошуку гуманного ідеалу люди зазнають невдач і страждань від наслідків власних помилок. Відступи людства від вибраного шляху філософ пояснює тим, що люди не завжди правильно розуміли висунуті ними цілі та ідеали і тому часто не могли реалізувати ті принципи, які складають суть соціального буття. На думку Гердера, шлях культурного прогресу, який відкриває можливості кращого використання розуму, і головне – розвитку людяності, лежить через оману й невдалі експерименти. Сучасність підтвердила справедливість роздумів мислителя.

Еволюціоністські концепції культури. Серед інших концепцій прогресивного розвитку культури заслуговують уваги ідеї еволюціонізму, які знайшли своє відображення у працях американського вченого Л. Моргана (1818 – 1881) і англійського вченого Е. Тейлора (1832 – 1917). Цей напрям пов'язаний з узагальненням матеріалів етнографічних досліджень, на основі яких були визначені закономірності історичного розвитку культури.

Еволюціоністи наголошують на єдності людського роду і, як наслідок цього, на спільності світових культур при всій багатоманітності їх форм. В еволюціоністських концепціях культури привертає увагу думка, що всі народи на однакових стадіях свого розвитку мають подібні потреби і для задоволення цих потреб створюють подібні або трохи відмінні одна від одної форми культурного життя. Виходячи з вивчення історії первісного суспільства, еволюціоністи переконували, що розвиток людства проходив прямолінійно, від простого до складного, породжував універсальні стадії, властиві всім людям. Людство однорідне за природою, лише

перебуває на різних ступенях розвитку культури. Поки народи живуть окремо один від одного, кожний з них самостійно створює відповідні засоби реалізації культурних потреб, а з виникненням контактів між країнами виникає обмін досягненнями культури. Отже, єдність людської психіки зумовлює розуміння і засвоєння культурних цінностей.

Едвард Тейлор наголошував на тому, що культура виступає результатом людської діяльності, одним із способів її пристосування до навколишнього середовища. Стрижневими факторами дії на таке пристосування вчений вважав географічне розміщення тієї чи іншої країни і як наслідок – відповідні кліматичні умови.

Е. Тейлор також проводив дослідження різноманітних форм функціонування культури багатьох народів. Він вивчав їх звичаї, вірування, обряди, традиції, специфіку одягу, знаряддя праці, елементи архітектури, мистецтво загалом. А роблячи висновок Е. Тейлор наголошував на тому, що усі перелічені вище форми мають універсальний характер. Але потрібно розуміти те, що у витоках тієї чи іншої культури знаходиться міф, ритуал, іншими словами культуру потрібно пояснювати як результат внутрішньої природи людини [14, 22].

Певний інтерес для дослідників культури становить періодизація історично-культурного процесу, запропонована Л. Морганом. У розвитку суспільства він вирізняє три періоди: дикість, варварство і цивілізацію.

Представники еволюціонізму у процесі вивчення історії архаїчного суспільства вважали, що за своєю природою людство однорідне. А відмінність між народами спостерігається тому, що усі вони проходять різні ступені розвитку культури, живуть відокремлено один від одного, продукують власні засоби реалізації культурних потреб. Тенденція до зближення між народами, інтенсифікація контактів між ними, обмін культурними здобутками веде до спільності культурних цінностей загалом.

Основна ідея еволюціонізму виражається в прямолінійності суспільного прогресу, який передбачає обов'язкову вимогу для кожного народу пройти всі стадії культурного розвитку.

Тема 4. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КУЛЬТУРИ: німецькі культурологічні школи, концепції культурних круговоротів та функціональні концепції культури

Німецькі культурологічні школи. Першим зрозумів можливість обґрунтування просвітницького ідеалу “розумної людини” І. Кант (1724 – 1804). Думка про торжество розуму, згідно з поглядами І. Канта, породжена більш фундаментальними засадами, аніж ті, що їх пропонували просвітителі, оскільки природа людини не може бути підставою для побудови розумного суспільства. Виходячи з розмежування світу природи і світу свободи, І. Кант підкреслює, що перший підпорядкований природній необхідності, а другий підвладний законам свободи. Отже, культура – це здатність індивіда піднятися від емпіричного, чуттєвого існування до морального буття, при якому людина дістає змогу діяти вільно в ім’я мети, яку вона сама ставить перед собою відповідно до морального обов’язку. На відміну від просвітителів, які вважали, що людина добра від природи, І. Кант продовжує лінію Гоббса: людина зла. Він виділяє у ній три види задатків: задатки тваринні (прагнення до самозбереження і продовження роду, потяг до спілкування), що спричиняють виникнення грубих пороків; задатки людяності (прагнення до признання власної гідності в очах інших, перевага над іншими), з яких виникають ревність і суперництво як пороки культури; задатки особи (здатність розуміти і поважати моральний закон), з яких випливає можливість чинити свавілля.

Людина може розвивати ці задатки протягом не лише індивідуального, а й родового життя, передаючи знання і досвід від покоління до покоління. Вдосконалюючи свої задатки, здібності і вміння, вона творить культуру. Культурний прогрес іде через антагонізми, породжені суперечливою природою людини, яка, з одного боку, схильна спілкуватися з іншими людьми, а з другого – самоізолюватися від них, чинити опір їм. Враховуючи це, І. Кант наголошує, що становлення і розвиток культури відбувається за рахунок існуючих антагонізмів суспільного життя, а не завдяки вродженому прагненню людини до щастя.

Як і Руссо, І. Кант критикує цивілізацію, оскільки вона безжалісна до окремої людини, хоч і дає великі переваги всьому людському родові. Цивілізація забезпечує зовнішні атрибути шанобливості і ввічливості, але позбавляє людину внутрішньої моральної досконалості, бо цивілізовані форми життя засновані не на свободі, а на формальній дисципліні, яка зовнішнім чином регламентує життя у суспільстві. Тому цивілізація не звільняє людину від влади егоїстичних інтересів, не усуває антагонізми між людьми. Отже, історія культури, за І. Кантом, починається з виходом людства із “природного стану” і завершується переходом його у “моральний стан”. У цих межах культура переходить ряд етапів, на кожному з яких виконує специфічні функції щодо формування людини: на початку свого розвитку вона підносить людину над “трубістю” і “тваринністю” власної природи; на наступному етапі – вдосконалює задатки і здібності, включає їх у цивілізацію (“культура вміння”); нарешті, забезпечує моральне виховання особи (“культура виховання”), у процесі якого вона набуває здатності керуватись у своїх вчинках почуттям морального обов’язку.

Кантівське розуміння культури не давало відповіді на питання, як досягти такого морального стану, коли б людина була вільною від природного і чуттєвого. Проблему гармонізації чуттєвого і морального намагаються розв’язати представники романтичної концепції культури. На думку Ф. Шіллера, мета культури полягає у вдосконаленні єдності між фізичним і моральним, чуттєвим і розумним, насолодою і обов’язком у процесі виховання людини. Глибоко відчуваючи колізії свого часу, які виражалися в суперечностях держави і церкви, у відокремленні насолоди від праці, засобів від мети, зусилля від нагороди, мислитель вбачає велику роль мистецтва у тому, що лише воно може відновити цілісність людини, згладити гостроту конфлікту між її фізичним і духовним життям. Якщо для просвітителів ідеалом була людина, яка узгоджувала свої дії з вимогами природи, то для романтиків ідеалом є геній, який силою суб’єктивного бачення творить світ за законами краси, долаючи тим самим розірваність реальності.

Започаткована Ф. Шіллером традиція знайшла своє відображення у представників філософії німецького романтизму – А. Шле-

геля (1767 – 1845), Ф. Шлегеля (1772 – 1829), Новалиса (1772 – 1801). Критикуючи сучасну цивілізацію як ворожий людині суспільний стан, романтики протиставили їй світ феноменів, витворених художньою уявою, – поетичні символи, містичні сновидіння тощо, бо в світі художніх образів, на їх думку, людина звільняється від земного, буденного, віддається владі поетичної імпровізації та інтуїції.

Характерною рисою романтизму є поетична ідеалізація минулого, в першу чергу Середньовіччя, абсолютизація людської суб'єктивності, не зв'язаної ніякими зовнішніми обставинами. Свобода індивідуальної творчості, вважали романтики, складає суть культури, надає їй у кожну епоху неповторного, унікального, індивідуального обличчя. В романтичному трактуванні культури таїлась небезпека відриву свободи від необхідності, реального від ідеального.

Г. В. Гегель (1770 – 1831) зробив спробу зняти протилежність між просвітницькою і романтичною концепціями культури. Сутність культури, на його думку, визначається не наближеністю існування людини до закономірностей природи, не суб'єктивними фантазіями геніїв, а наближенням до світового цілого, яке включає в себе як природу, так і суспільну історію. Але через те, що ця загальність є породженням інобуття світового духу, процес залучення до нього можливий лише у формі філософсько-теоретичної свідомості, понятійного мислення.

Гегель розглядає історію культури як історію розвитку духу, починаючи від становлення індивідуальної суб'єктивності (суб'єктивний дух) і закінчуючи досягненнями в сфері релігії й філософії (абсолютний дух). Під таким кутом зору він виділяє в світовій історії чотири періоди: східний світ (Китай, Індія, Персія, Єгипет); грецький світ; римський світ; германський світ. Ці періоди характеризуються ним за аналогією з життям окремої людини як дитинство, підлітковість, юність, змужніння і старість.

У східному світі не було суб'єктивної свободи, східні народи знали, що вільна лише одна людина – деспот. Народи Китаю й Індії, на думку Гегеля, належать до неісторичних, тому що тут немає “самостійності духу”, а отже, немає прогресу, це світ ди-

тинства. У Персії вже “дух прощається з природою”, а в Єгипті “насилено з’єднані обидва суперечливі елементи дійсності: занурений у природу дух і прагнення його до визволення” (Гегель Г. В.); ці країни уособлюють підлітковий вік людства.

У грецькому світі формуються індивідуальність, усвідомлення свободи, виникають суспільні і державні інститути, що носять форму художньої творчості; це світ юності. Римська держава – період змузніння історії; особа тут виступає як суб’єкт правових відносин, дух перебуває у стані розірваності і шукає виходу біля джерел філософії й християнської релігії.

Нарешті, германські народи завдяки християнству усвідомлюють, що свобода – основна властивість людської природи. Саме тут, на завершальному етапі історії, де знята суперечність між державою і церквою, свобода знайшла собі опору, “своє поняття про те, як здійснити істину”.

Концепції культурних круговоротів. У кінці XIX й на початку XX ст. набрали поширення концепції циклічного розвитку культури. Предтеча цього напрямку в культурології італійський філософ Д. Віко виділяє в історії людства три епохи: епоху Богів, епоху героїв і епоху людей. При розгляді кожної з них Д. Віко характеризує всі основні сторони життя людей – економічну, соціальну і духовну. В першу епоху люди обожнювали світ, лише починаючи виходити з варварського стану. Життя регулювалось релігійними ритуалами і нормами, тому формою правління була теократія. В епоху героїв виділяються окремі сім’ї, зростає роль батька як необмеженого монарха серед членів сім’ї; формою правління стає аристократична республіка. Епоха людей характеризується зрілістю людського роду, де відносини між індивідами регулюються совістю, розумом і обов’язком; форма правління – демократія, заснована на визнанні громадянської і політичної рівності. Але, сягнувши вищого ступеня розвитку, людство знову опиняється на початку циклу. Так, Середньовіччя Д. Віко трактує як “друге варварство”.

Глибше обґрунтування концепція циклічного розвитку культури знайшла в працях М. Данилевського, О. Шпенглера і А. Тойнбі. На думку М. Данилевського (1822 – 1885), всесвітня історія культури

складається з десяти самобутніх культурно-історичних типів, кожен з яких має свою долю, відображає психологію і душу народу, особливості його способу життя і стиль мислення. Зокрема, він називає єгипетську, китайську, індійську, іранську, германо-романську (європейську), грецьку та ряд інших культур. Крім того, М. Данилевський передбачив становлення дванадцятого типу – слов'янського, найбільш вираженого в російській культурі. Ця концепція стала однією з теоретичних джерел російського шовінізму.

Виступаючи проти європоцентризму, вчений підкреслював, що прогрес не можна вважати виключним привілеєм “Заходу”, чи Європи, а застій – виключно клеймом “Сходу”, чи Азії. Джерелом культури є здатність народу до реалізації своїх “життєвих сил”, а самобутність полягає в особливостях складу душі; взаємні впливи між народами не торкаються душі, тому національний характер залишається незмінним. Культура виникає з “етнографічного матеріалу”, потім вступає в період розвитку, після чого неминуче рухається до смерті, тому народ, який знаходиться на стадії занепаду, вже ніщо не може врятувати. Особливий акцент М. Данилевський робить на активності народу в період, коли відбувається нагромадження сил, здобуття незалежності, розвиток науки і мистецтва.

Подібні ідеї обрунтував О. Шпенглер (1880 – 1936). У праці “Присмерк Європи” він гостро критикує постулати західноєвропейської історичної науки ХІХ ст. – європоцентризм, історизм, панлогізм, концепцію “лінійної” спрямованості культурного прогресу, протиставляючи їм учення про множинність рівноцінних культур – єгипетської, індійської, вавілонської, китайської, “аполлонівської” (греко-римської), культури майя, “фаустівської” (західноєвропейської). Культура, на думку О. Шпенглера, є абсолютно замкнутий організм, як монади Лейбніца, цілком унікальний. Тому не може бути єдиної лінії розвитку людства, спадкоємності культур, не можна зрозуміти одну культуру через іншу.

Душа кожної культури є формою сприйняття простору. Так, для “аполлонівської” характерне тілесне, зриме, пластичне сприйняття простору. Світ для греків – сума окремих тіл, які нагадують Грецію

з її островами. Зовсім інші риси властиві “фаустівській” душі – порив у безконечність, який виразно проявляється як в аналітичній геометрії Декарта з безконечними малими, так і у шпилях готичних соборів.

Кожному такому організмові (культури) необхідно прожити 1200 – 1500 років, пройшовши шлях від народження до старості. На стадії старості культура перероджувалась у цивілізацію, яку О. Шпенглер розглядає як загибель мистецтва, втрату безпосередності у сприйнятті світу, заміну поезії механікою.

А. Тойнбі (1889 – 1975) у своїй концепції еволюції культури визнає, що сучасний розвиток носить природно-історичний характер, об’єднуючи свободу і необхідність. Цивілізацію він трактує як сукупність дискретних одиниць соціальної організації, які подібно до біологічних видів мають властиве тільки їм середовище існування (ареал). Географічні умови відіграють суттєву роль у становленні неповторного вигляду цивілізації. На думку А. Тойнбі, цивілізація у своєму розвитку проходить фази виникнення, зростання, надлому і розкладу. Якщо перші дві відбуваються за рахунок “життєвого пориву”, то останні зв’язані з “виснаженням життєвих сил”.

До історичних факторів дослідник відносить перш за все “закон виклику і відповіді”. Виникнення цивілізації та її подальший прогрес визначаються здатністю людей дати адекватну відповідь на виклик історичної ситуації. Якщо потрібної відповіді не знайдено, в соціальному організмі виникнуть аномалії, що в кінцевому результаті призводить до його занепаду. Адекватна реакція на зміни ситуації є прерогативою “творчої меншості”, яка висуває нові ідеї й наполегливо втілює їх у життя. На початку становлення цивілізації влада зосередилась у руках людей, котрі були обдарованими і заслужено користувались високим моральним авторитетом. З поступовим погіршенням складу керівної еліти вона перетворюється у “пануючу меншість” і опирається вже не на авторитет, а на інструмент влади, перш за все на силу зброї. З другого боку, як відзначає А. Тойнбі, на арену життя виходить “внутрішній пролетаріат” – прошарок людей, не здатних ні до праці, ні до захисту батьківщини, але готових у будь-який момент до протесту,

якщо не задовольняються їх вимоги “хліба і видовищ”. На зовнішніх рубежах цивілізації з’являється “зовнішній пролетаріат” – народи, які не зуміли піднятися від первісного суспільства до цивілізованого рівня, і тоді вона, ослаблена внутрішніми суперечностями, може впасти під ударами варварів. Порятунком західної цивілізації А. Тойнбі намагається знайти на шляху “єднання в дусі”, тобто навернення до вселенської релігії на основі світових проповідницьких культів. На його думку, утворення світових релігій – вищий продукт історичного розвитку, який втілює в собі спадкоємність і духовну єдність всупереч самодостатній замкнутості окремих цивілізацій. Отже, в окремих випадках А. Тойнбі все ж відновлює ідею єдності світової цивілізації.

Функціональні концепції культури. В кінці XIX ст. набувають поширення концепції, які пробують звести культуру до біологічної природи людини, розкриваючи її сутність через безпосередню адаптацію до умов навколишнього середовища. Подібні ідеї в минулому були тісно зв’язані з соціал-дарвінізмом.

Б. Малиновський (1884 – 1942), який започаткував названий напрямок у вивченні культури, виходить з того, що культура – певна цілісність, породжена запитамі людської природи. Потреби, які породжують культуру, можна поділити на первинні, похідні й інтегративні. До первинних учений відносить потреби продовження роду, росту і тілесних зручностей, а культурними відповідями на них вважає родову систему, освіту і житлові умови. Похідні потреби виявляються у виготовленні й удосконаленні знарядь праці, культурною відповіддю на них є економіка. До інтегративних належать ті потреби, які об’єднують і згуртовують людей. Наприклад, потреба в авторитеті знаходить відповідь у політичній організації суспільства.

Аналізуючи процес вестернізації, тобто поглинання західно-європейською цивілізацією неєвропейських народів, Б. Малиновський вказує на його глибокий антагонізм, обумовлений характерними особливостями контактуючих соціально-економічних систем. Суть культурного обміну, як відзначає вчений, полягає в тому, що європейці, поширюючи культурні цінності, взамін привласнюють землю, мінеральні ресурси, дешеву робочу силу, утри-

муючись від передачі тих благ, які складають суть цивілізації. У процесі такого проникнення відбувається хвороблива перебудова суспільного організму.

Ще один представник функціональної концепції культури, французький соціолог та етнолог Клод Леві-Стросс (1908 – 1991) взявши за основу дослідження ґрунтовний етнографічний матеріал з історії первісного суспільства, а також застосувавши методи структурної лінгвістики спільно з Б. Малиновським виділив стрижневі принципи функціонального аналізу культури і прийшов до таких висновків:

- еволюціонуючи, людина переходить з природного стану у стан культури, де усі її (культурні) елементи повинні виконувати свою, необхідну для культури функцію;
- кожна складова культури є незамінною, адже лише за цієї умови забезпечується цілісність культури;
- елементи, які входять до складу культури, мають чіткий структурований характер, складаючи систему, де кожен з елементів функціонує за ієрархізованим принципом, а стрижневою характеристикою для усіх культурних систем є ізоморфний зв'язок.

Таким чином, можна зробити висновок, що будь-яка культура, будучи функціонально цілісною, має загальнолюдський характер. К.Леві-Стросс відстоював ідею євроцентризму і доводив, що потрібно відновити єдність раціонального та чуттєвого начал культури, яка була втрачена західною цивілізацією. Вчений прагнув сконцентрувати гуманітарні науки, які своїм предметом вважали вивчення людини і зблизити їх із природничими науками, які вивчають природні закономірності. Подібний підхід дозволяв більш ґрунтовно вивчити властивості культури, а також показати її роль в процесі взаємодії природи і людини [14, 24-25].

**Тема 5. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КУЛЬТУРИ:
символічна концепція культури, концепції куль-
тури українських демократичних мислителів,
концепція культури Д. Донцова**

Символічна концепція культури. Якщо функціоналісти абсолютизували роль біологічного начала в культурному процесі, то представники філософії символічних форм акцентували свою увагу виключно на символічних культууроформуючих факторах. Хоча теорія ця була сформована у рамках марбурської школи неокантіанства, певні елементи її зародилися значно раніше і належать іншим філософським напрямкам. Оригінальною в цьому плані є концепція культури Г.Сковороди (1722 – 1794), яка базується на визнанні існування трьох світів: всесвіту, великого “обительного” світу, і двох малих світів (“мікрокосмосів”) – людини і символічного світу, або Біблії. У культурологічному аспекті Г. Сковорода вперше заклав основи розуміння культури як окремої, незалежної від космосу, системи, в якій усе божественне перебуває в символічних формах. Засади символічного трактування Біблії філософ поширював на всю духовну культуру (дохристиянську, християнську і світську), а символічно-предметну форму феноменів духовної культури – на Біблію. Таким чином, культурна символіка суттєво відмінна від тих явищ, які нею символізуються: у першому випадку мова йде про духовні чинники, у другому – про тілесно-матеріальні. Символи можуть мати різні смислові значення, навіть протилежні їх справжньому смислу. Так, Біблія, за Г.Сковородою, може символізувати Бога і змія, книгу добродетелі і книгу облуди, в залежності від того, що в ній береться за вихідну точку тлумачення. Тому філософія повинна розкривати істинний сенс різних предметів символічного світу, в рамках якого можливе самопізнання людиною своєї духовної сутності, “Бога в собі”.

Завершену і більш цілісну форму цей напрямок дістав у філософській системі Е.Кассіра (1874 – 1945). Абстрагуючись від особливостей функціонування культуротворчих процесів у сфері теоретичного і практичного розуму, Кассіра висуває ідею єдиного “світу культури”, причому ідеї практичного розуму із регулятивних

перетворюються у нього на конститутивні, тобто виконують роль світотворчих принципів. У цьому плані поняття символу є не що інше, як модифікація апріорних форм.

В руслі цієї теорії людина розглядається інакше, ніж у концепціях натуралістичного і позитивістського типу. Якщо Б.Малиновський робить акцент на біологічній потребі людини, а З.Фрейд зосереджує увагу на її підсвідомих імпульсах, то Е.Кассіерер спрямовує аналіз на площину позабіологічних властивостей індивіда. Людина для нього вже не має “природи” як незмінного, біологічно обумовленого “однорідного буття”, а має тільки історію. Можливість вільного вибору і вільної відповіді на явища навколишнього середовища є більш суттєвим моментом у характеристиці людини, ніж скажімо, її потреби, та інстинкти. Ця особливість обумовлюється тим, що культура виробляється людиною не як відповідь на потреби, а як відповідь на необхідність комунікації, як засіб спілкування і взаєморозуміння.

Людина живе не просто у фізичному всесвіті, а в символічному всесвіті, частинами якого є мова, міф, мистецтво, релігія, наука. Вони нагадують різноколірні нитки, з яких сплітається клубок історичного досвіду. Отже, живучи у світі символічного, людина не може інакше оцінювати дійсність, як крізь призму символічних форм, вона не стільки *animal rationale*, скільки *animal symbolicum*.

Концепції культури українських демократичних мислителів. Мислителі демократи Т.Шевченко (1814 – 1861), І.Франко (1856 – 1916), Леся Українка (1871 – 1913), П.Грабовський (1864 – 1902), М.Павлик (1853 – 1915), М.Коцюбинський (1864 – 1913) були не тільки видатними українськими письменниками, але й відомими громадсько-політичними діячами, теоретиками культури. Їх перу належить низка праць, у яких подається широка панорама розвитку культури українського народу на тлі світових культурних процесів ХІХ – початку ХХ ст. У працях І. Франка “Критичні письма о галицькій інтелігенції”, “Література, її завдання і найважливіші ціхи”, у статті Лесі Українки “Малоросійські письменники на Буковині” та її листах до М.Драгоманова, у працях М.Коцюбинського “Шевченкова могила”, “Вироби селянок з Поділля на виставі у Чикаго”, “Організація громадських розваг” розкривається специфіка куль-

турних традицій українського народу як невмирущого джерела його духовності, збереження морального здоров'я, чистоти по-мислів і устремлінь до утвердження своєї державності. Висловлювання революційних демократів про те, що цілий ряд теоретичних проблем культури знайшов своє наукове розв'язання саме на ґрунті української науки. Насамперед це стосується таких питань, як соціально-економічна зумовленість культури, філософсько-світоглядне трактування її народного характеру, джерела та основи розвитку національної культури, історія культури як складова частина соціально-політичної історії народів.

Для революційно-демократичної концепції культури характерні глибока гуманістична спрямованість, історичний оптимізм, віра в майбутнє українського народу. І. Франко вважав духовну культуру найважливішим чинником “усякого розквіту людської цивілізації, найкращим її мірилом”. У статті “Ксьондз Юган про цивілізацію” він критикував точку зору, згідно з якою “цивілізація є тільки в християнстві, а християнство є цивілізація”, звернувши увагу на те, що був час, коли “вогонь християнської цивілізації не тільки зігрівав, але також смажив і палив насправді”, що саме по собі далеке і від цивілізації, і від культури. А в праці “Найновіші напрямки в народознавстві” І. Франко сформулював основні засади народознавства як науки про “історію цивілізації людського роду”.

Велика заслуга демократичних мислителів у розвитку вітчизняної культурологічної думки полягає в тому, що вони гостро виступили проти елітарних концепцій культури. Справа в тому, що в другій половині ХІХ ст., коли стали поширюватися ідеї необхідності соціальної революції, в тому числі й марксистські, набрала актуальності проблема “народ і культура”. П. Куліш, пізніше А. Товкачевський, а також зарубіжні теоретики – італієць Г. Д'Аннунціо, ідеологи польської шляхти та інші вважали, що геній за своєю природою – аристократ та індивідуаліст, а тому існує нездоланна прірва між галуззю духовної культури і життям простого народу, всякий виступ якого за свої права загрожує “затоптати ніжне дерево мистецтва”. А. Товкачевський у праці “Партикуляризація цінностей” твердив, що для “оздоровлення життя потрібне: демократизація соціального ладу і аристократизація цінностей”. Протилежна точка зору ґрунтувалась

на марксистській теорії класової боротьби, яка пізніше знайшла найповніше втілення в ідеології й практиці пролеткульту і сталінізму. Суть цієї точки зору – декларативна гіперболізація ролі народних мас у культурі й недооцінка творчої інтелігенції. Сьогодні, маючи уже гіркий історичний досвід, ми можемо лише дивуватись мудрості провідних діячів нашої культури, які ще в часи зародження елітаризму та марксистського соціологізму побачили їх обмеженість. І.Франко, Леся Українка, П.Грабовський гостро критикували елітарні концепції культури, на прикладах вітчизняної й зарубіжної літератури показували безперспективність ізолювання культури від простого народу, з одного боку, і сліпого ідолопоклонства перед жаданнями і прагненнями темної маси – з другого. Не випадково І.Франко, перекладаючи українською мовою працю Ф.Енгельса “Анти-Дюрінг”, пропустив неприйнятні, на його думку, місця, де йшлося про неподільну владу мас, державу диктатури пролетаріату. Натомість він виступав за з’єднання культури з життям простого народу, за її спрямування на шлях служіння загальнолюдським цінностям – демократії і соціальному прогресу.

Досягненням української демократичної думки слід вважати те, що І, Франко, Леся Українка, П.Грабовський, М.Коцюбинський послідовно захищали у змісті культури пріоритет науки над різними ідеологічними системами. Зокрема, не втратила свого наукового значення і в наші дні дослідницька праця І.Франка “Данте Алігьєрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибране із його поезії”, де він простежує шлях культури людства в тісному зв’язку з тим “внутрішнім розкладом” суспільства, який був характерний для кожного з етапів людської історії. Це поглиблювало уявлення сучасників І.Франка про історію та зміст соціально-культурного розвитку людства, показувало позаісторичний характер богословських трактувань історико-культурного процесу.

Сильною стороною української демократичної концепції було утвердження ідеї взаємозв’язків культур різних народів. Функціонування духовних цінностей інших народів у національній культурі розглядалось як важлива умова її успішного розвитку, здатна вивести національну культуру на широкий шлях міжнародного спілкування, приєднати її до скарбниці світової культури.

Для демократичної концепції характерна соціально-критична спрямованість. Т.Шевченко, І.Франко, Леся Українка, П.Грабовський, М. Коцюбинський вважали культуру важливим фактором боротьби народу за соціальне і національне визволення, активно обстоювали розвиток демократичного змісту національної культури на противагу занепадницьким течіям. Демократичні мислителі своєю науковою й художньою творчістю готували ґрунт для утвердження ідеалів соціальної справедливості та духовного прогресу українського народу.

Концепція культури Д.Донцова. Теоретичні засади українського націоналізму були сформульовані М.Міхновським (1873 – 1924), однак найповніше національна ідеологія, в тому числі й концепція культури, викладена у працях Д.Донцова (1883 – 1973).

Вихідним постулатом Д.Донцова у підході до культури є поділ суспільства на еліту та “темну” юрбу. Причому основні вектори розвитку суспільства в майбутньому, його характер і т.д. залежать лише від рішень “активного осередку”, тобто правлячої касти.

Саме у правлячій касті за Д.Донцовим сконцентрована нематеріальна сила, яка дозволяє останній розпоряджатися життям усього суспільства. Формування правлячої касти відбувається відбором кращих представників суспільства, які володіють задатками правителів.

Таким чином, еліта перебуває на вершині ієрархізованого суспільства. Вона може на свій розсуд давати різноманітні розпорядження членам підвладних каст, які в свою чергу повинні безвідмовно виконувати усі накази правлячої касти.

Відмінність між правлячою та іншими кастами у суспільстві Д.Донцов вбачає у їх кардинально іншій зорієнтованості стосовно системи цінностей. Еліті характерне ідеалістичне світосприйняття, в той час як нижчі каста тяжіють до матеріальних, обивательських потреб.

Д.Донцов, таким чином, проводить чіткий поділ всередині самої нації. Він зазначає, що нація за своєю природою неоднорідна, а структурована, ієрархічна. В ній кожен соціальний клас повинен знаходитися на місці, властивому лише йому. Генератором та носієм ідей певного морального закону виступає не народ (маса), а

наділена активним началом провідна верства. Саме вона визначає історичну долю нації, формує її духовні цінності, територію і т.д.

Буття групи таким чином зумовлене наявністю керуючої меншості. Саме вона є гарантом подальшого життя та розвитку всієї групи. В протилежному випадку немає підстав говорити про те чи інше об'єднання як про функціонуючу групу, а лише як про випадкову суму окремо взятих індивідів. Таке утворення буде недієздатним.

Д.Донцов акцентує увагу на тому, що коли в суспільстві відбувається поділ на маси та еліту, то він проходить не за соціальними, а за людськими категоріями, впливаючи з органічного розподілу функцій, що їх виконує той чи інший стан людей.

Таким чином, кожен індивід, кожна соціальна група повинна займати своє власне місце, свій ієрархічний щабель відповідно до особистої зорієнтованості на ту чи іншу функцію у суспільстві.

А коли подібний порядок через ті чи інші причини порушений, тоді спільнота стає частиною іншої держави, або повертається до форм примітивного устрою, де на чолі поставлений тиран.

Якщо проаналізувати основні моменти концепції Д.Донцова стосовно провідної верстви, то можна зробити висновок, що засадничо вони цілком відповідають його ідеології загалом. Так, простежується, що Д.Донцов одним з вихідних постулатів концепції еліти приймає постулат сили, чи елемент влади. Однією з вимог розвитку суспільства є наявність у провідної верстви важелів влади. А головним завданням еліти виступає збереження цієї влади у себе. Представники еліти постійно змагаються між собою за право стояти біля керма управління державою. Д.Донцов неодноразово акцентував увагу на тому, що представники проводу повинні розвивати в собі потребу до панування. Разом з тим Д.Донцов різко засуджував вітчизняних діячів доби Відродження за те, що вони недооцінили значення феномену влади.

Поряд з питанням управління державою Д.Донцов ще більшого значення надавав двом елементам державотворення. Цими елементами у мислителя виступають населення та територія.

За Д.Донцовим, поняття “територія” чи “земля” символізує весь спектр матеріального добробуту будь – якого народу. Територію Д.Донцов тлумачить як дещо містифіковане.

На філософсько-світоглядних засадах націоналізму базується відповідна концепція культури. Головний зміст культури, за Д. Донцовим, полягає у її відповідності “духу нації”. Отже, лише та культура, яка “зміцнює волю нації до життя, до влади, до експансії, поза якою неможливі ні діяння героїзму, ні інтенсивне життя”, має право називатись національною. І навпаки, все те в культурі, що стає на перешкоді вираженню в ній “духу нації”, належить до антикультури, антицінностей. Таке трактування Д. Донцовим змісту культури логічно випливає з того, що все суспільне життя він розглядає через призму найголовнішого завдання націоналізму – “засвоєння драматичного, вольового світогляду сильних народів-володарів”, оскільки без такого світогляду “ми всі залишимося нацією пригніченою, провінцією, народом конвульсивних зривів, народом без пафосу, сателітом сильних, навіть у себе вдома невільником”. З цієї точки зору запозичення українською культурою усіляких “чужих ідей”, а тим більше соціалістичних, гаслом яких було об’єднання народів в ім’я спільного майбутнього – комунізму, Д. Донцов розглядає як свідомий обман націй. У працях “Дурман соціалізму” і “Культура примітивізму” він характеризує соціалістичну культуру як “московську псевдокультуру, яка насамперед є культурою застою”.

При всьому суб’єктивно-ідеалістичному, та волюнтаристському характері трактування суті культури Д. Донцовим, не можна не зазначити, що історична практика підтвердила оцінку, яку давав мислитель радянській соціалістичній культурі з її культами, ідолами, брехливими лжегероями, застоями і т. п.

Тема 6. ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ КУЛЬТУРИ: марксистська концепція культури, культурологічна концепція М.Хвильового

Марксистська концепція культури. Марксистська (згодом формаційна, або лінійна) концепція культури ґрунтується на вченні про так званий “економічний базис”, своєрідне підґрунтя суспільної матеріально-перетворюючої діяльності людини. По-

дібна діяльність насамперед покликана задовільнити матеріальні потреби людей. Поряд з “економічним базисом” виділяють “ідеологічну надбудову”, яка включає у свій зміст і культуру. Первинним вважається базис, який знаходиться у тісній діалектичній взаємодії з надбудовою. Звідси з необхідністю випливає, що стрижнем формування культурної людини, яка розуміється як суб’єкт суспільної діяльності є матеріальне виробництво [14, 28].

Представники марксизму вказують на існування двох культур, так званої елітарної культури і культури більшості. Таким чином можна говорити про постійну боротьбу між класами – “пролетаріатом” та “буржуазією”. Виразники марксизму чітко визначили головну місію пролетаріату, а тому вибудували свою теорію, виходячи з цілеспрямованої реалізації цієї місії. Можемо констатувати, що соціальна теорія марксизму є історично першою спробою представити філософське підґрунтя пролетаріату. Марксистська культурологічна концепція ґрунтується на стрижневих діалектичних засадах, а це у свою чергу зробило можливим тлумачити суспільство як суперечливу (з одного боку) і разом з тим внутрішньо цілісну (з іншого) систему, яка постійно розвивається. Таким чином, можемо стверджувати, що прибічники марксизму по-іншому подивились на суспільство, створивши основні методологічні засади його функціонування [21, 75].

Стосовно соціальної концепції марксизму необхідно зазначити, що вона доволі складна. Так, К. Маркс наголошував на тому, що причина різноманітних суспільних відносин в середині суспільства зумовлена так званими відносинами власності, які залежать від стану та рівня розвитку того чи іншого виробництва, його продуктивних сил. А суперечності стосовно власності відбиваються на відношенні індивіда перш за все до самого себе, а також до інших людей, суспільства загалом. Подібні відносини призводять до стану відчуження людей від результатів власної діяльності, розділяють їх на окремі групи, класи, породжуючи тим самим боротьбу між ними. Таким чином, можемо констатувати, що подібна боротьба між класами відбувається протягом усієї історії цивілізації, від моменту появи приватної власності, а також пролетаріату та буржуазії.

Вважається, що самі історичні умови, умови виробництва призвели до того, що клас пролетаріату опинився в стані експлуатації та гноблення. А це сприяло його об'єднанню та зміцненню з метою ведення боротьби яка в кінцевому результаті переростає у змагання за владу. Отже, запрошується висновок, що без здобуття влади (насильницьким шляхом) пролетаріат не має змоги уникнути експлуатації, створити прийнятні умови праці, життя загалом. В економіці основними завданнями в процесі класової боротьби є ліквідація приватної власності та формування власності суспільної.

Таким чином констатуємо, що першопричини революції потрібно шукати в економічній площині функціонування суспільства. Відбувається конфлікт між безперервно прогресуючими та зростаючими продуктивними силами та консервативними за своєю суттю виробничими відносинами. Тому революція тлумачиться як єдино можливий спосіб подолання та вирішення цього конфлікту. Поряд з цим революція спричиняє кардинальні зміни у системі суспільних відносин, виступає каталізатором еволюціонування суспільства. Отже, соціальна революція, маючи економічне підґрунтя може проходити одночасно в багатьох країнах.

Після захоплення влади пролетаріатом народжується принципово нове суспільство. Вихідними характеристиками подібного нового трактування історії виступають суспільно-економічні формації, виробничі відносини та продуктивні сили, базис та надбудова, революція та подальша диктатура пролетаріату. Усі перелічені фактори, а головне масштабність перспектив призвели до поширення ідей марксизму в середовищі робітників.

Наукова позиція стосовно визнання чи невизнання марксизму у світі була однозначно негативною. Починаючи від самого зародження виразники марксизму усіма доступними їм методами намагалися захищатися як від офіційної, так і неофіційної критики [21, 76-77].

Культурологічна концепція М.Хвильового. 20-ті роки ХХ ст. в Україні ознаменувалися бурхливим національно-культурним відродженням. Це був час гострих дискусій про шляхи і принципи побудови соціалістичної України та її культури, час, коли

здавалося, що реалізуються найпрекрасніші сподівання народу, і час особистих трагедій найбільш талановитих представників творчої інтелігенції, яка під тиском сталінсько-кагановичівського вульгарно-догматичного диктату розчарувалась в ідеалах соціалізму і болісно шукала виходу України на шляхи демократичного розвитку.

Необхідно зазначити, що на початку ХХ століття проблеми культурології в Україні як правило розвивалися в літературно – мистецькому руслі. Однією з найвідоміших угруповань такого плану була Вільна Академія пролетарської літератури.

В контексті дискусій, які велися навколо проблем побудови національної культури найбільший інтерес становить творчий доробок М. Хвильового (Фітільова, 1893 – 1933), лідера згаданої Вільної Академії пролетарської літератури. Він, не дивлячись на важкі та неоднозначні політичні умови в Україні, пропагував подальшу інтеграцію вітчизняної культури в Європу, а також її орієнтацію на класичні твори світової культури. М.Хвильовий також наголошував на ідеї розриву з російською літературною та культурною традиціями.

Така позиція мислителя виражалася у його стрижневому тезисі “Теть від Москви! До Європи!”. Також необхідно зазначити, що на основні світоглядні погляди М.Хвильового великий вплив мала концепція О. Шпенглера, а також літературно – критичні праці М.Зерова.

У циклах памфлетів “Камо грядеши” та “Думки проти течії” він сформулював культурологічну концепцію, яка і в наш час викликає неабиякий інтерес своєю масштабністю, певним романтизмом. У 20-х роках вона породжувала бурю почуттів, гострі суперечки і зрештою стала у руках нечистоплотних офіційних ідеологів засобом для залякування міщанина “українським буржуазним націоналізмом”, провокування розправ над українською творчою інтелігенцією.

В чому полягала суть культурологічної концепції М.Хвильового? Насамперед, він висунув ідею “азіатського ренесансу”. Роз’яснюючи її, він писав, що йдеться про нечуваний розквіт мистецтва, духовне відродження народів таких країн, як Китай, Індія. Він мусить прийти, цей ренесанс, бо ідеї комунізму бродять не

стільки по Європі, скільки по Азії, бо Азія, розуміючи, що тільки комунізм звільнить її від економічного рабства, використає мистецтво як бойовий чинник. Отже, “гряде новий Рамаян”.

До ідеї “азіатського ренесансу” М.Хвильовий прийшов, за його зізнанням, на основі інтересу до теорії циклічності розвитку людської цивілізації та її культури, оскільки вже сама ідея циклічності, мовляв, “позначена пафосом, трагізмом, емоціонально насичена, через те захоплює”. Правда, він уточнював, що його розуміння циклічності – “не шпенглерівська теорія цілої системи – це циклічна теорія одного мистецтва”, однак від цього суть справи не змінялася. Тому нічого дивного не було в тому, що М.Хвильовий, озброївшись цією ненауковою теорією, прийшов до висновку про те, що “саме з південно-східної республіки комун саме з Радянської України й піде нове мистецтво, що його чекає Європа”. Але виникало питання, яким чином “південно-східна республіка комун” може досягти настільки високого рівня розвитку мистецтва, щоб стати “оазисом азіатського ренесансу”. Тут він і поставив дилему: “Європа чи просвіта?” Зрозуміло, що, орієнтуючись лише на просвіту з її побутописанням, хутірськими ідеями, такого високого рівня культури годі досягнути, тому М.Хвильовий заявив: “Ми відкидаємо малоросійщину, просвітянщину та іншу безперспективну вузисть і кличемо до невідомих обріїв прекрасного “азіатського ренесансу”. Духовний фундамент для “азіатського ренесансу” вбачався у Європі, яка нагромадила “досвід багатьох віків”, причому не та, що гние, а Європа грандіозної цивілізації, Європа “Гете, Дарвіна, Байрона, Ньютона, Маркса і т. д., і т. п.”.

Суперечливі думки, висловлені М.Хвильовим у памфлетах, викликали бурхливу реакцію. Одні порівнювали його виступи із свіжим повітрям у відчинені вікна, інші категорично осуджували автора за низькопоклонство перед “Заходом”, ще інші звинувачували у відході від ідей ленінізму і переході на рейки буржуазного націоналізму. М.Зеров, письменник і теоретик літератури, вважав ці звинувачення на адресу М.Хвильового цілком заслуженими, оскільки той сам став причиною непорозуміння: замість того, щоб чітко і зрозуміло викласти свої думки, він “вирішив просто про-

сигналізувати читачам свої настрої”. М.Зеров закликав представників молодшої пролетарської культури замість теоретичних суперечок про Європу долучитись до “джерел культури минулого”, до оволодіння усіма духовними цінностями людства.

У процесі обговорення проблем духовного життя республіки М. Хвильовий пише новий цикл памфлетів, що вийшли під загальною назвою “Думки проти течії”. Наполягаючи на актуальності постановки дилеми “Європа чи просвіта?”, він писав: “Найлютішим ворогом пролетарського мистецтва є ідеологія із столипінських отрубів (віддалених від села хуторів). Робота її невидимих агентів зробила вже своє діло. Отже, боротьба з вульгарним марксизмом стоїть на черзі дня як актуальніше питання”. Звідси ще одне гасло М. Хвильового – орієнтація на “психологічну Європу” з її “класичним типом громадської людини”, що викликало люту ненависть російських шовіністів. Посипалися серйозні політичні звинувачення на його адресу, які пізніше були використані Сталіним та Кагановичем у розправах над непокірною Україною, її інтелігенцією. Творчість М.Хвильового – типовий зразок того, як людина, котра щиро повірила в комунізм, на практиці зустрілась із жорстокою реальністю партійно-бюрократичної диктатури і стала однією з перших її жертв. Морально зацькований сталінськими посіпаками, М.Хвильовий покінчив з життям.

Тема 7. АПОЛЛОНІЙСЬКА ТА ДІОНІСІЙСЬКА ЗАСАДИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Поняття Аполлонійської та Діонісійської засад в культурі ввів в науковий обіг німецький філософ Фрідріх Шеллінг як спробу обґрунтування гармонійно розвиненої людини, яка поєднує у собі якості Аполлона і Діоніса водночас. Це відкриття постало основою сучасної методології культури. Аналізу “аполлонійського” та “діонісійського” начал у культурі присвячена також і праця Фрідріха Ніцше “Народження трагедії, або еллінізм і песимізм”(1886), книга російського філософа В.В.Вересаєва “Живая жизнь”, М.А.Бердяєва “Воля к жизни и воля к культуре” та деякі інші дослідження.

Підґрунтя для цих висновків підготували мілетські філософи Фалес, Анаксимандр, Анаксімен. Далі адепти піфагорійської школи дійшли до розуміння, що все існуюче являє собою низку протилежностей, поєднання яких і породжує гармонію [10, 16]. У Геракліта Ефеського ця єдність здійснюється через боротьбу.

Сократ вищим результатом краси вважав абсолютне благо, що надавало можливість трактувати його не тільки в гармонійній формі, а й у вираженні душі.

Основою такого поєднання, на думку Арістотеля, була домірність, злагодженість і певність [10, 19]. У музиці ним стає високий і низький звук, у живописі – теплі і холодні кольори, у скульптурі – форма, пропорція, у мистецтві танцю – ритмічні прямуювання, рухи, танки, у поезії – слова. Дещо подібне відбувається і у розподілі мистецтва на види, де чітко розрізняється своєрідність епосу, його відмінність від лірики, підкреслюються особливості драми, переваги комедії, недоліки трагедії тощо [10, 19].

Джерелом формування культу Аполлона та Діоніса була міфологія. Грецькі боги на відміну від тваринних образів єгипетської культури були моделями людської поведінки, давали уявлення як треба поводитися за законами краси [7, 74]. Подібні уявлення переносилися й на людину. Якщо в космосі існує порядок, вчили греки, то гармонія і порядок повинні бути у всьому: у мистецтві, у культурі, у суспільстві.

Саме ці принципи були закладені в історії Геродота, використовувалися в нових методах лікування Гіппократа панували в академії Платона [7, 67].

Були прикладом “входження” творів мистецтва першого трагіка Греції – Феспіда у 534 р. до н.е. в програму проведення свята Великих Діонісій. З 444 р. до н.е. арену Олімпійських ігор використовують поети, оратори, музиканти. Водночас обґрунтовується і “фізичний” бік гармонійно розвиненої людини, яка вміє стрімко бігати, стрибати, метати диск, володіє мистецтвом кулачного бою, бере участь у змаганнях колісниць. Проте на скільки це було важливо і цінувалось, свідчить той факт, що під час проведення Олімпіад припинялися війни і встановлювалось “священне перемир’я”, порушники якого карались великим грошовим штрафом.

Саме в цей час створюються умови щодо усвідомлення гармонії аполлонійського і діонісійського у культурі як єдності, коли ритм тіла виховувався атлетикою, а ритм душі – “музикою”. Це було потрібно грекам для того, щоб прищепити в людині здатність до витонченої насолоди, що надавало патент бути повноцінним членом культурної еліти. Людину яка досягла верхівки грецької класики називали елліном. Римський імператор Аврелій вважав для себе за честь бути подібним на грецького елліна.

Формування культу Аполлона. Формування культу Аполлона в античній культурі було вершиною її досягнень у поглядах на людину. Нагадаємо, що Аполлон був богом, сином батька богів Зевса і титаніди Лето. Його культ складався протягом багатьох століть і еволюціонував від покровителя скотарства і рільництва до опікуна мистецтва – бога Сонця і світла на ім'я Феб, що означає “блискучий”. Він зображався прекрасним юнаком з кіфарою (муз. інструмент) і луком [10, 70].

Його завжди оточували і супроводжували в житті богині-покровительки поезії, мистецтв і науки. Звідси і його друга назва – Мусагет [10, 70]. Красномовні дочки Зевса: Кліо – муза історії, Евтерпа – поезії та музики, Талія – комедії, Мельпомена – трагедії, Терпсіхора – танців, Ерато – любовної лірики, Полігімнія – священних гімнів, Уранія – астрономії, Калліопа – епосу. Найстарша з богинь – Каліопа була матір'ю виконавця і музиканта Орфея, спів якого слухала вся природа: дикі звірі, птахи і навіть дерева. Аполлон жив на горі Парнас з джерела якої пили музи отримуючи натхнення. Згідно з оповіданням це джерело вибив власним коптом божественний птахокінь Пегас. Звідси й вислів “осідлати Пегаса” означав міру досягти творчої досконалості. Зразком такої людини і був Аполлон. Для Ніцше людина, зачарована променями Аполлона, бачила у житті тільки радість, гармонію, красу і не відчувала безодні жаху, що її оточував.

В.Вересаєв з приводу цього писав, що у душі аполлонійської людини міцно живе це блаженне відчуття безперервного світлого таїнства, яке видимо й невидимо діється навколо нього. А назвати це відчуття щастям, чи життям, чи благом, чи не все-одно? Інтелектуальне сумління одної людини скаже: це живий, само-

стійно існуючий бог. Інтелектуальне сумління іншої скаже: це лише відомий душевний стан, можливо, цілковито оманливий, хоча й блаженним є відчуття міцного зв'язку з цілим.

Аполлон і Діоніс і були образами, які втілюють два полярно протилежні життєві відчуття, які безупинно борються між собою і не можуть один-одного подолати [22, 18].

Діоніс – бог виноградарства і виноробства постав, за словами Вересаєва, шляхом до найпотемнішого зерна речей, до першогодиноного буття. Коли стан священного оргійного божевілля, стає фактором своєрідного “виходу з себе”, який порушує межу усталеного, канонічного, відкриває щось нове і у власному піднесенні стає Богом.

Але ідеал розвитку людини і культури Ніцше вбачав у рівновазі “аполлонійського” та “діонісійського” початків у суспільстві. Ось чому він намагався оживити притиснену і “прокляту” силу діонісійського начала, яке зневажалось у другій половині ХІХ ст. в Європі. Людина в Греції відчувала себе в захопленні й піднесенні була готова злетіти у танцях до повітряних світів ставала у власних очах над природою: ніби величезна творча сила проявляється тут, у трепоті сп'яніння.

Культ Діоніса походить з обряду, який проводився на честь Бога виноградарства і виноробства. Це свято влаштовувалось після збору врожаю, тривало три дні і проходило у вигляді змагання співаків, танцюристів, музикантів. До нього готувалися цілий рік: складали нові вірші, влаштовували різноманітні дієства. Супутників Діоніса – демонів родючості – козлоногих сатирів зображав хор, який виконував дифірамби – грецьку хорову хвалебну пісню на честь Бога пиятики [10, 85]. Поступово сюжетом святкового шоу стають не тільки епізоди з життя Діоніса, але й імітація подій з історії Греції.

Грек Симонід вважав, навіть, що трагедію, як вид мистецтва, було винайдено саме під час свята Діонісія. Це припущення цілком можливе. Грецьке “tragos” означає “козел”, а “ode” – пісня, в якій з сумом оспівувалося його вбивство.

З часом трагедія виокремлюється у цілком відмінну й іншу за змістом від культу галузь, уособлюючи триєдність грецької кла-

сики: мистецтво мови, руху і музики. Принцип гармонії і міри зберігався не тільки в поєднанні “аполлонійських” та “діонісійських” свят, але й у складанні репертуару кожного з них, де виступ трьох трагіків обов’язково супроводжувався виступом трьох коміків тощо. Під час свята Діоніса в променях сонячного Аполлона, оточеного Музами, покровительками мистецтва, людина немовби виходила із власної духовної обмеженості і в екстазі захоплення була здатна до перевтілення, дозволяючи собі те, на що вона ніколи б не відважилася. Нестяма іноді охоплювала всю юрбу глядачів і виконавців і, перейшовши “рубікон”, перетворювала їх на таємничого Діоніса чи блискучого Аполлона і на короткий термін робила з них богів. Цей вихід за межу встановленого культу ставав і моментом художнього поруху, розвитку інших видів мистецтва, спонукав впровадженню в старе дійство нового елементу. Так поступово і музика, і танець, і спів оформляються в окремі види мистецтва. Принцип гармонії пронизував усю систему виховання, навчання та дозвілля, був орієнтований на підготовку вільних громадян вільної та демократичної Греції. Так, навчання, як правило, починалось з семи років і мало продовжуватись до вісімнадцяти. Освіта була платною. Дівчата навчалися вдома, але й для них один раз на чотири роки влаштовувалися, так звані, герайі – змагання з бігу для трьох вікових груп. В школах теж вивчали три групи предметів: граматику і арифметику, музику і поезію, танці та атлетику.

Де у чому інший зміст гармонії Аполлона та Діоніса містить у собі **римський період античності (III – I ст. до н.е.)**, для якого було характерним запозичення більшості ідей, традицій та філософських міркувань Греції. Рим сприйняв та асимілював весь пантеон грецьких божеств, надавши їм інші назви. Грецький Зевс ототожнюється з Юпітером, Посейдон – з Нептуном, Ерос – з Амуром, Арес – з Марсом, Афродита – з Венерою, Діоніс – з Вакхом. Оскільки власного еквівалента Аполлону в Римі не існувало, бог Сонця і музики перейшов до римлян без змін. Вже в II – I ст. до н.е. тут утверджується грецька система освіти, виховання та навчання, звичайно, з деякими змінами та особливостями. Так, діти багатих сімей починали ходити в школу, так званий лудус, з

шести років і закінчували її в одинадцять. Середня школа – граматики, надавала знання з історії, філософії, географії, геометрії, музики, астрономії, мови. На завершальному етапі навчання здійснювались поїздки в грецькі культурні центри, особливо в Афіни [10, 115]. Однак, на перше місце в системі освіти виходить риторика та юриспруденція, і навчання цим наукам було довгим. Відомий філософ, державний діяч та оратор **Ціцерон**, наприклад, вчився цьому мистецтву до тридцяти років.

Ціцерон (106 – 43 рр. до н.е.) був першим римським філософом, який розробив теорію ораторського мистецтва. У трактатах “Про державу”, “Про закони”, “Про обов’язок” висловив власні погляди на суспільство, людину, розглядаючи їх з точки зору законів філософії відкритих в Греції. Однак, якщо греки визнавали могутність гармонії, культ пропорції і краси звичайної людини, римляни визнавали могутність військової сили. Свій ідеал бачили в пропорції, яка приносить користь, красі, супроводжується підвищенням по службі. Якщо у центрі грецької культури стояла гармонійно розвинена людина, то в Римі на першому місці були імператори, державні діячі, оратори, полководці та юристи. Зміщення акценту у бік індивідуалізму робить римський “аполлонізм” зовсім іншим. Він був більш утилітарним та не мав того поетичного піднесення, яке мало мистецтво грека. У культурі римського Вакха (так латинською мовою називався Діоніс) домінує новий спосіб життя – державний ритуал та звичай. Новий зміст “аполлонійського” та “діонісійського” начал у європейській культурі ми бачимо і в добу Середньовіччя та Відродження.

У добу **Середньовіччя** спочатку відбувається своєрідне руйнування античної пропорції душі і тіла, розуму і почуттів. Але згодом відновлюється і супроводжується повсюдним утвердженням християнського монотеїзму. Основним принципом грецької триєдності стає рівність і братерство усіх людей. Умовою гармонійного розвитку стає благодать Божа як внутрішньо-духовне діяння. У суспільстві встановлювався ієрархічний принцип підпорядкування, у якому культ гармонії замінюється мораллю “батьків по відношенню до дітей”. Однак, християнські молитви, каяття, спокути, поступово відкривають нову систему духовного вдо-

сконалення людини, якої не мала громадянська Греція. Краса осмислювалась у злитті форми, ідеї і речі в її матеріальному образі. Була обгрунтована і знайшла поширення принципово нова теорія контрасту – поліфонії в музичній практиці, змістовності і краси у живописі, життєподібності у скульптурі, домірності і пропорційності в архітектурі.

Розвиток античних ідей гармонії краси і міри знайшов своє відображення у Візантійській естетиці (I – III ст. н. е.) у так званих ареопагітиках “Про божественні імена”, “Таємниче богослов’я”, “Про небесну ієрархію”, “Про церковну ієрархію”, що були представлені ще на Константинопольському соборі 532 р. нібито, як твори Св. Діонісія – напівміфічного сподвижника апостола Павла, якого називають сьогодні Псевдо-Діонісієм Ареопагітом. В думках про еманацию краси, у вченні про світло та любов було досягнуто запозичене з античної естетики поєднання онтології, гносеології й безпосередньо естетики, яка подавалась вже як вчення про божественну красу і розуміння Бога.

На перше місце тут виступає добре розроблена теорія художнього образу як носія особливого дискурсивного знання. При цьому головна увага приділялась його емоційно-естетичному тлумаченню та функції еманации, вираження та позначення об’єкта з якого змальовувався образ. У творах Климента Александрійського образ починає відігравати роль структурного принципу, що гарантував цілісність усієї системи естетичного сприйняття та відображення дійсності. Бог був вихідним пунктом цієї ієрархії, а його репрезентацією виступає душа і розум людини. Сама ж людина стає тільки третьою “сходиною” до Бога. Четвертим щаблем, “далеким від істини” залишається мистецтво.

В естетичному вченні Середньовіччя знаходять відбиток нові, порівняно з Античністю, віяння у розумінні та тлумаченні культури. Значною мірою ця система була теологізованою, характеризується абстрактністю, спекулятивністю в обгрунтуванні теоретичних положень про мистецтво. У світогляді домінує теорія двох реальностей Божої і Земної де земний світ був тільки символом світу позачуттєвого, на аналізі якого й зосереджувала свою увагу уся середньовічна думка.

Таким чином створюється інша, відмінна від античної, система цінностей, яка приділяє менше уваги гармонії та мірі, але більшої уваги надає категорії “величі душі”. Співвідношення Аполлонійського та Діонісійського у неї розглядається у формі філософсько-релігійних поєднань.

З одинадцятого століття починається стійке піднесення освіти. У середньовічних школах панує система “семи вільних мистецтв” – “тривіум” (граматика, риторика і діалектика) і “квадріум” (музика, арифметика, геометрія, астрономія) [10, 149]. Виникають перші університети (1119 р. – у місті Болонья в Італії). Значного розквіту набуває література, зароджується схоластика і містика, величезного злету набуває архітектура – переважно готика (gottico – італ. варварський).

Доба Відродження створює нову світську культуру, синтезувавши античність з досягненнями Середньовіччя. Культ Аполлона і Діоніса хоча й не відроджується і не розповсюджується під власною назвою, все ж в новій формі, в новому вигляді отримує “друге дихання”, стає силою спроможною перетворити життя “земне” у життя “нове”. Конечності життя протиставляється гуманістична сила розуму із застереженням не опускаючись повністю у культ Діоніса, а намагатися досягти гармонії і досконалості Аполлона.

В цей час створюються видатні твори мистецтва, науки, літератури і техніки. Відкрито Америку, кулястість Землі. Обґрунтовано ідею пізнаваності світу. З’являються імена Данте, Петрарки, Леонардо да Вінчі, Рафаеля, Мікельанджело, Альбрехта Дюрера, Томаса Мора, Шекспіра, Сервантеса та багатьох інших видатних людей. Світське мистецтво, засноване на національному ґрунті, набуває значного поширення. Виникає інструментальна музика, складаються нові напрямки і жанри: вокальна п’еса, опера, романс, арія, балада. Античний Аполлон уособлює в собі патриціансько-аристократичну віолу, а Діоніс – народно-конкуруючу з ним скрипку. Акценти культу Аполлона і Діоніса переміщуються у площину протистояння ідеалу і дійсності, правди і фантастики.

Людина цієї епохи живе у гущі часу, брала участь у політичній боротьбі, боролась за реалізацію кращих людських ідеалів. Якщо для Середньовіччя тільки Бог був єдиним предметом осягнення

величі думки, то тепер його місце знову займає людина. Прагнення до краси стає новим світоглядним орієнтиром, настає епоха реформації. Відроджуються національні культури, створюється нова – світська естетика, яка протиставляє себе феодально-церковній культурі Середньовіччя. Естетична доктрина цього часу перейнята життєствердуючим оптимістичним та позитивним мотивом.

У добу Просвітництва та Нового Часу під впливом буржуазних революцій, які йдуть у Європі, народжується багато нових ідей. Загальний прогрес знань повністю позбавляє культ Аполлона та Діоніса національного грецького “обличчя”, геній античної Греції у модифікованому вигляді панує у Європі та виходить за її межі. З’являються перші товариства вчених, які прагнуть перебудувати всі суспільні відносини на основі нового принципу – розуму. Русійною силою прогресу людства стає знання, яке набуває антифеодального, антикріпосницького та антирелігійного характеру. Пануючим стилем у культурі стає бароко з прагненням поєднати непоєдане: умовне та натуралістичне, просте та складне, фантазію і реальність. У мистецтві переважає зовнішній блиск, парадність, декоративність, нахил до чогось нечуваного та надзвичайного. З поширенням класицизму домінуючим в усій системі культури стає раціоналізм. Ідеал гармонії краси пов’язується з пошуком істини і добра, закономірністю і доцільністю. Виникають такі напрямки як рококо та романтизм. Антична парадигма зміщується у бік вишукано-складних форм і вигадливих орнаментів, спрямовується на поєднання зовнішнього та внутрішнього в їх оздобленні. Жадоба до нового почуття пристрасті та необхідність радикального оновлення світу пронизують усі сфери духовного життя епохи. Виникають нові музичні жанри такі як опера. Постають нові музичні імена Баха, Бетховена, Моцарта, з’являються письменницькі постаті Дефо, Свіфта, розкриваються поетичні даровання Бернса, Гете та багатьох інших художників.

Прояви культу Аполлона і Діоніса у Європейській культурі доби Нового Часу явище складне і неординарне, тому неможливо визначити усі його елементи. Протистояння “аполлонійського” та “діонісійського” у ній розвивається у площині утвер-

дження буржуазно-розрахункових стосунків – з одного боку, та у напрямку пошуку духовної свободи – з другого. Це призвело до переваги “аполлонійського” начала в усій системі культури Європи, спричинило та спонукало необхідність оживити притиснену і прокляту силу Діоніса у ній. На зміну романтизму приходить реалізм, який стає “барабанщиком революції”. Зрештою, мистецтво почало цуратися краси. Це породжує його глибоку кризу. У всій системі світосприйняття відбуваються серйозні зміни. На цій хвилі і формується нове мистецтво імпресіонізму Моне, Сезанна, Ван Гога, символізму, модернізму, екзистенціалізму. Чітко простежується тенденція до абстрагування краси – фовізм (від фр. *fauves* – дикі).

Мистецтво стає настільки геометризованим, що перетворюється на безплотну схему. Це була за словами М.Бердяєва повна і радикальна художня революція з часів епохи Відродження, що триває й дотепер [10, 225]. Кубізм, абстракціонізм, супрематизм, найкращим виявом якого став “Чорний Квадрат” (1913р.) Малевича, стають символом двадцятого століття. Експресіонізм, футуризм, тапсизм, дадаїзм, сюрреалізм – ось неповний перелік того, що характеризує сучасність із наступною зміною культурної парадигми до китчу і мас-культури. Процес, який закінчується появою контркультури – морального протистояння світові вдоволених, ситих і глухих.

Тема 8. **НАЦІЯ – ОСНОВА ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ**

Поняття нації: “історичні” та “неісторичні” нації. Проблему взаємодії етнічних і національних факторів із культурою можна зрозуміти через поняття “національна культура”. Для цього необхідно попередньо з’ясувати такі поняття як “етнос” і “нація”.

Під етносом (по-грецькому – народ, плем’я) слід розуміти стійку спільність людей, що історично склалась на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість. Значно важче визначити поняття “нація”, оскільки у багатьох теоріях і концепціях воно

тракується по-різному. Крім того, немає єдиного підходу щодо виділення суттєвої ознаки, на основі якої можна провести грань між етнічним і національним.

У німецькій класичній філософії, зокрема у Г.В.Гегеля, нація розглядається як “дух народу”, який набув цілісності й завершеності в державі. За расистськими теоріями, сутність нації виражається в особливому “народному дусі”, “національному характері”, який в основі своїй базується на спільності походження, крові, раси. У соціально-психологічних теоріях головними атрибутами нації вважаються національні почуття, національна воля. Теорії культурологічного спрямування трактують націю як історично-культурну спільність, у рамках якої культуротворчою здатністю наділена тільки творча еліта. У марксистській теорії суттєвою ознакою нації є спільність економічного життя: нація виникає лише в умовах розвитку капіталізму, коли сформувався єдиний загальнонаціональний ринок; не відкидаються й інші важливі ознаки – спільність території, психологічного складу, культури. Привертають увагу теорії, що виділяють державу як головний фактор формування нації. Згідно з цими теоріями, народ стає нацією лише в умовах державного існування. Таку думку поділяли й українські націоналісти [22, 94].

Враховуючи сказане, слід визнати, що економічний і державний фактори справді є важливими атрибутами для розрізнення понять “нація” і “етнос”. Єдиний ринок і держава формують таку історичну спільність, в якій усі складники, притаманні етносу, переломлюються через політико-державницьку свідомість. Отже, основні відмінності між народом і нацією полягають, на нашу думку, ось у чому: 1) нація є вищий етап розвитку народу, коли завдяки спільному ринку і державі формується усвідомлення національної приналежності; 2) нація об’єднує й народи, які не є автохтонами на даній території; 3) у нації всі ознаки етносу набувають значно досконалішого розвитку.

З поняттям нації чітко пов’язані такі поняття як націоналізм, расизм, інтернаціоналізм. У радянських підручниках *націоналізм* тлумачився як буржуазна ідеологія і політика у національному питанні, протиставлення однієї нації іншій. Однак, поняття націо-

налізму тотожне поняттю патріотизму. Націоналізм є наступний крок боротьби того чи іншого етносу за збереження свого національного обличчя. Крайньою формою націоналізму, його зворотнім боком, є шовінізм, але шовінізм визначається відношенням як завжди з боку великої нації, нації пануючої по відношенню до пригнобленої нації.

Поняття *расизму* ґрунтується на ідеалізації певної людської раси. Всі люди на земній кулі є єдиним біологічним видом і всі вони відрізняються тільки зовнішніми ознаками: кольором шкіри, очей, розміром голови, вух тощо. Раса це категорія із застосуванням якої позначають людей об'єднаних загальним походженням, ознак які передаються у зовнішніх фізичних особливостях. Тобто відмінності між расами мають переважно зовнішній характер. Однак, є люди, які надають перевагу представникам однієї раси над іншою. На цій основі ґрунтується ідеологія расизму.

Інтернаціоналізм походить від латинського *inter* – між та *patio* – народ. Цей термін полюбляють прихильники марксизму, оголошуючи себе щирими інтернаціоналістами. Це поняття вони ототожнюють з поняттям загальносвітового. В дійсності поняття інтернаціоналізм позбавлене наукового змісту, а тим більше в культурі, бо в реальності людина не може перебувати між націями, кимсь вона таки є. Наприклад, російський екстравагантний політик В.Жириновський заявляє, що мати в нього росіянка, а батько – юрист. Але в дійсності відомо, що він є російським шовіністом демагогічного типу. Під личиною інтернаціоналіста завжди приховується або шовініст, або манкурт.

“Історичні” і “неісторичні нації”. Ці поняття і сьогодні є одним з найскладніших у культурології, тому і підхід до них є неоднозначний. Деякі нації, які займали та відігравали в історії значну роль сьогодні знаходяться на дуже низькому рівні. Колись дуже високо стояла культура майя, інків, ацтеків, греків, індійців. Сьогодні на перше місце у світі виходить культура японців, німців, англійців, американців. Іван Лисняк – Рудницький досліджував це питання шляхом поєднання історичного і діахронологічного підходів. Головним чинником “історичної нації” вчений вважав національний характер. Коли він сформувався, то стає здатним до того,

щоб заявити про себе, тобто з “неісторичного” перетворюється в “історичний”.

Поділ націй на “історичні” і “неісторичні” не відповідає процесу націостановлення і є даниною теорії лінійного розвитку історії і культури народів світу. Розвиток націй відбувається у залежності від багатьох історичних обставин. Тому у точному науковому розумінні “історичних” і “неісторичних” націй нема, бо фактично є лише різна роль тих чи інших націй на певних історичних етапах розвитку. Гегелівський і марксистський поділ націй на “історичні” і “неісторичні” нації був прихованим прагненням утвердити панівне становище у світі якоїсь певної нації, у залежності від того, до якої нації належали самі теоретики: німецькі – німецької, російські – російської, китайські – китайської і т.д. [22,100].

Поняття національної культури. Культурна нація формується протягом багатьох століть як наслідок складного процесу переростання етногенезу у націостановлення. Політична нація і її політична культура формуються шляхом утворення національних держав, належність до яких визначається громадянством. Ось чому виникнення національної культури є не тільки найважливішим чинником націостановлення, а й визначальним фактором усього культурного процесу. Тому, якщо б ми замислились над визначенням, що ж таке є національна культура, то можна було б відповісти на це так: національна культура – це культура певної нації. До складу національної культури входять елементи етнічних культур – етносів та народів, які живуть на території цієї держави. Процес утворення нації і національної культури взаємопов’язаний: із зникненням народу зникає і національна культура. У свою чергу занепад національної культури веде до загибелі народу.

Із створенням національної культури відбуваються значні зміни в психології людей які вважають себе належним до конкретного етносу. Національна культура не тільки змінює свідомість людини, але й здійснює зміни в ціннісних орієнтаціях, підносить їх на новий рівень – рівень національних. Таким чином поняття нації є фактором не тільки фізичним, але й духовним культуротворчим, який ототожнюється з поняттям її головної перетворюючої сили – ідеї. Утворення нації та національної культури є складним процесом

поєднання адміністративних, релігійних, технічних, економічних, військово – політичних тощо чинників.

У дослідженні національної культури існують різні підходи: **детермінізм та редукціонізм**, який утворення національної культури пояснює економічними, географічними та біологічними факторами. Редукціонізм зводить її появу до гіперболізації якогось окремого елемента серед них, наприклад географічного (Ф.Ратцель) або психічного (Ф.Ніцше).

Голізм – це такий підхід який на відміну від детермінізму та редукціонізму тлумачить появу національної культури загалом, тобто як природне явище, але в ній, мовляв, одне ціле завжди є часткою більш високого рівня – цілого іншого порядку. О.Конт розглядав націю і національну культуру, як єдину і велику сутність.

Універсалізм оцінює культуру тільки з боку її загальнолюдських універсалій, яка ніяк не може бути єдиною тому, що складається з різноманітних культур.

Культурний релятивізм на противагу універсалізму відкидає можливість існування будь-яких універсалій. Істинне в оцінці національного, з точки зору релятивізму, уособлює не окремо політичну волю, енергію, чи домінанту еліти у неї, а є моральною та естетичною силою яка її об'єднує.

Як ми бачимо питання щодо визначення поняття національної культури є дискусійне. І це зрозуміло, бо воно зачіпає інтереси багатьох народів, збільшує чи зменшує роль та значення одних народів стосовно інших. Але історичний досвід свідчить, що немає великих чи маленьких культур, культура або є або її нема.

Поняття нації й національної культури перебувають у такому ж співвідношенні, як поняття культури і суспільства взагалі. Тому національну культуру можна визначити як історичну просторово-часову величину виміру морально-духовної сили нації, її інтелектуальних ресурсів, біосоціальних резервів з точки зору перспектив розвитку світової цивілізації.

Специфіка національної культури. Національна культура охоплює спектр різноманітних чинників національного життя – географічних, господарських, побутових, мовно-духовних, політико-державних, які забезпечують збереження і відтворення етно-

фонду, сприяють утвердженню національної свідомості, інтегрують націю у світову співдружність народів. Відповідно до цього у структурі національної культури виділяються такі елементи: культуроформуючі фактори географічного середовища і господарства, побутова культура, політична і правова культура, духовна культура. Такий підхід до структури національної культури дає можливість розкрити національну специфіку у важливих сферах суспільного життя. Проте національна культура характеризує і ті феномени національного життя, які мають більш інтегральний і синтезований вигляд, закладають духовні підвалини для всіх напрямків національно-культурного процесу. До них можна віднести національний характер, національну самосвідомість, національний менталітет. Географічний фактор особливо проявляється на початку становлення етносу і його культури. Він сприяє оформленню етнічної специфіки суспільної організації, виробляє відповідні стандарти національно-культурної адаптації людини, закладає генофонд національного характеру і менталітету. М. Бердяєв, вказуючи на цей момент, підкреслює залежність російської душі, для якої притаманна широчінь натури, устремління в безконечність, безформність, від пейзажу Росії, широти і безмежності її просторів. Деспотичний характер російської держави також був обумовлений характером географічного середовища, оскільки існувала необхідність у сильних централізованих структурах для оформлення в єдине ціле строкатості і неосяжності природних ландшафтів. Під впливом природного середовища формується душевний склад людини, виробляються різноманітні форми комунікації, які забезпечують етнічну специфіку світовідчуття і світосприймання. Описуючи безпосередній зв'язок наших предків з природою, І. Крип'якевич відзначає її величезний вплив на формування у них світоглядних орієнтирів і патріотичних почуттів. Давня людина жила в тісних зв'язках з природою, і як її господарські заняття, так і весь світогляд єдналися з явищами природи... Вся земля була освячена приязністю богів, і це тісно зв'язувало людину з рідною країною, витворювало у ній любов до батьківщини [22, 100].

Географічний фактор зберігає сильний культуротворчий потенціал протягом усієї історії народу і нації, він є тим невичерпним

матеріалом, з якого творяться всі культурні форми і завдяки якому зберігаються національна унікальність і самобутність культурного процесу.

Під впливом географічного фактора витворюються схожі господарсько-культурні типи серед народів, що живуть у подібних природних і соціально-економічних умовах.

У рамках господарсько-культурного типу в органічній єдності перебувають усі елементи: традиційні види господарської діяльності, структура виробництва, зафіксований у знаннях і навиках людей технологічний досвід, а також відповідна система цінностей трудової мотивації. За названими параметрами можна виявити генетичне ядро, що є домінантою в подальшому розвитку національних особливостей господарської культури народу і сприятливою передумовою для обміну між спорідненими культурами різних народів. Так, висока землеробська культура українського народу, що бере свій початок з мотичного землеробства доби неоліту (VI – IV тисячоліття до н. е.), була провідним культуротворчим фактором його життєдіяльності на всіх етапах історичного розвитку аж до періоду сталінської колективізації. У структурі господарської культури цементуючим елементом є національно-світоглядна основа трудової мотивації. Лише зберігаючи і закріплюючи цю основу, народ може досягти економічного розквіту. Саме вірність віковим традиціям, органічно пов'язаним з ритуальними культами, допомогла японському народові здійснити економічне чудо. В Україні праця завжди пов'язувалася з християнськими символами; образи Христа, який “іде за плугом”, і діви Марії, що “їсти приносить”, сприймалися хліборобами як вияв Божої благодаті в їх повсякденному спілкуванні з землею-годувальницею.

Специфіка національної культури проявляється не тільки у традиційних видах господарської діяльності, але й у всіх сферах сучасної економіки: виробництві, обміні, споживанні, розподілі й управлінні. Скажімо, якщо шведи досягли високого рівня в розподілі національного продукту, американці традиційно сильні в менеджменті, то японці перевершили всіх ефективно функціонуючою системою трудової мотивації.

Необхідною умовою окультурення сучасної економіки є вільна підприємницька діяльність, конкурентна боротьба. Тільки економічна свобода в поєднанні з національною культурно-господарською традицією здатні витворити такий тип культурного господаря, для якого культурно-національний аспект товару буде не менше значити, ніж економічний. Досвід сучасних цивілізованих країн показує, що дух вільного підприємництва поступово орієнтує зміст виробництва і споживання на етнічні цінності. При цьому, аби не втратити національну самобутність у бурхливому процесі інтернаціоналізації та інтеграції, національна економіка мусить шукати оптимальні резерви виходу на передові рубежі науково-технічного прогресу у джерелах вітчизняної і світової культури. Ось чому на Заході в школах бізнесу велика увага приділяється вивченню предметів гуманітарного циклу як національного, так і світового рівня. Наприклад, працівник торгівлі володіє декількома іноземними мовами, знаннями з галузі історії, соціології, теорії економічних вчень, географії зарубіжних країн.

Отже, національна культура в сфері господарського життя не тільки забезпечує органічний зв'язок господарсько-культурної традиції з модерними галузями економіки, але й збагачує мозаїку світового культурного процесу дорогоцінними каменями з національним відблиском.

Національна побутова культура, функціонуючи за межами виробничої і суспільно-політичної діяльності, включає в себе засоби задоволення потреб людини у їжі, одязі, житлі, охороні здоров'я, а також різні механізми засвоєння духовних благ, мережу закладів відпочинку, спілкування, розваг, сімейні і родинні відносини. Вона охоплює як матеріальні елементи, так і широкий спектр духовних явищ: фольклор, народне образотворче мистецтво, народні філософські знання, релігійні вірування. До матеріальних чинників можна віднести домашні промисли та ремесла, традиційний гужовий транспорт, типи поселень та різновиди народного житла, його інтер'єр, господарський двір, народний одяг, харчування. Всі названі складники мають етнічну і національну специфіку. Взяти хоча б систему харчування: набір харчових продуктів, способи їх обробки, приготування страв, харчові обмеження, режим повсяк-

денного харчування, асортимент обрядових страв. Та й самі широко вживані терміни “національна кухня”, “національний одяг” переконливо свідчать про національний характер побуту [22, 106].

Важливими чинниками побутової культури є звичаї, традиції, обряди, ритуали, які, поєднуючись з відповідними матеріальними елементами, виражають глибокий духовний смисл.

Звичай – усталений спосіб людської діяльності або правило поведінки, характерні для етнічної групи чи народу. Традиції (лат. *traditio* – передача) – процес позабіологічної передачі від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей. Обряд – колективні символічні дії, виконувані з нагоди найважливіших подій у житті людини, сім’ї, колективу. Ритуал (лат. *ritualis* – обрядовий) – сукупність обрядів. Взаємодіючи між собою, ці складники національно-побутової культури відтворюють неперервний процес одухотворення нащадків з надр сивої давнини. Так, поховальний обряд в Україні, що супроводжувався звичаєм класти хліб на віко труни небіжчика, посипати долівку зерном після виносу його з хати, символізував неперервність людського роду, прагнення зберегти живий зв’язок поколінь.

Завдяки певному консерватизмові, яким відзначається побутова культура, забезпечується ефективна дія механізму культурної спадкоємності, без якого неможливий розвиток нації. Правда, деякі компоненти побуту набувають рудиментарної форми, стають анахронізмом до вимог часу. Скажімо, викрадення нареченої чи викуп за неї, що мають місце в побуті закавказьких народів, у сьогоденних умовах сприймаються вже як явища антикультурного ґатунку. Суть культури полягає в тому, щоб шляхом розумного селекційного відбору здійснювати синтез позитивних моментів і сучасного в побутовій сфері. Таким чином, побутова культура, маючи глибокі народні корені і розгалужену систему судин, по яких циркулюють потоки культуротворчих актів широких верств народу, є одним із головних факторів національної самоідентифікації.

Тема 9. **МОВА ЯК СИМВОЛІЧНИЙ КОД КУЛЬТУРИ**

Мова є однією з характерних ознак “*homo sapiens*”. Мову створили люди, вони її розвивають і удосконалюють. Сучасний тлумачний словник так пояснює основне значення цього слова: “Мова – це сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах даного суспільства звукових знаків для об’єктивно існуючих понять і явищ, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок”.

Отже, мова – єдина, цілісна складна знакова система, яка служить засобом спілкування, збереження і передачі знань, взаємного розуміння і мислення людей.

Підкреслимо, що в кожного народу “мовна картина світу” – своя, неповторна. Найпростіший приклад: ми в природі чуємо тільки ті звуки, які є в нашій мові (р-р-р, ку-ку, гав-гав, дзень, хрусь, хляп тощо). В інших народів ці звуконаслідування звучать зовсім інакше.

У дослідженні психологів З.Джапарідзе і Ю.Стрельникова стверджується, що новонароджене немовля, яке ще не вміє осмислено творити жодного звуку, плаче і кричить по-національному, а до того ж по-чоловічому і по-жіночому, що точно фіксує і класифікує сучасна електроніка [12, 31]. Учені підтверджують геніальний здогад Вільгельма Гумбольдта, висловлений ще у XVIII ст., що мова існує у вигляді коду в нейроклітинах людського мозку і генетично передається від батьків до дітей.

Мова – це: 1) функціонуюча система, нерозривно пов’язана з усіма галузями суспільного життя; 2) універсальний засіб навчання і виховання людини; 3) енциклопедія людського досвіду; 4) засіб координації усіх виробничих процесів; 5) першооснова нагромадження культурних цінностей; 6) спосіб введення окремої людини в процес суспільного культурного розвитку.

Однак, мова – це щось більше ніж просто знакова система. Мова є головною характеристикою нації. Специфіка національної мови полягає у тому, що народність чи нація у ній представлена як цілісність. Мова відбиває культурні традиції, норми, систему цінностей, рівень духовного надбання, неповторний та самобутній

історичний досвід нації. Цей досвід настільки своєрідний і неповторний, що його не можна передати мовними засобами інших народів, навіть етнічно дуже близьких. Мова відображає дух народу, його світогляд, свідомість, інтелект, тобто все те, що творить його автентичність та ментальність.

Таким чином, мова як специфічний національний засіб збереження і передачі соціокультурної інформації становить хребет національної культури і займає особливе місце у системі національних символів. У більшості випадків національна мова і національність збігаються. Але існують і суперечності: за етнічними ознаками походження людина є однієї національності, а за мовою і культурою, якою користується, належить до іншої.

Розвиненість національної мови, багатство словникового складу, внутрішня розчленованість на одиниці різних рівнів свідчать про рівень національної культури. Чим ширша сфера застосування національної мови в усіх ділянках суспільного життя, тим сильніший культуротворчий потенціал народу, тим вищий його духовний розквіт.

Усі здобутки культури в найрізноманітніших галузях науки, виробництва, мистецтва, народного господарства, знаходять своє відображення в мові етносу. Видатні мовознавці застерігали, що мова – це не тільки засіб спілкування, а особлива, притаманна саме цьому народові форма мислення, втрата якої не може бути компенсована нічим. Втрапивши свою мову, народ гине як окрема історична величина. Суть цієї думки подав Іван Огієнко в таких словах: “Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... В мові... ознака нашого національного визнання. ...І поки живе мова – житиме й народ, як національність. Не стане мови – не стає й національності, вона розпорошиться поміж дужчим народом”. [3, 8].

У світі налічується понад 5,5 тисячі мов. Більшість із цих мов не мають своєї писемності і державного статусу, ними послуговується невелика кількість мовців. Українська мова належить до східнослов'янської підгрупи слов'янської гілки індоєвропейської сім'ї мов. Найближчою до української є білоруська мова. Українська мова належить до давньописемних мов, її писемність налічує

понад тисячу років. Типологічно українська мова належить до флективних синтетичних мов, у яких граматичні значення слів виражаються, в основному, закінченнями і таким чином слово є граматично самостійним, не потребуючи для вираження своїх граматичних значень службових слів.

Іншомовні дослідники постійно підкреслюють милозвучність і лексичне багатство української мови, найчастіше зіставляючи її з італійською. Фонетична розкіш та фразеологічне багатство, синтаксична гнучкість, величезні словотворчі можливості дістали загальне визнання 1934 року у Парижі на Всесвітньому конкурсі краси мов, де українська зайняла третє місце. Українська мова є рідною для п'ятдесяти мільйонів людей, що проживають на всіх континентах світу, передусім у хліборобських регіонах.

Українська мова з часів її зародження у східнослов'янському лоні, з часів її унормування як загальнонародної в XIV ст. (коли входила Україна до складу Великого князівства Литовського її мовою користувалися в урядуванні, складанні грамот і законів), з видатного періоду українського Відродження 30-40-х років XIX ст. і сьогодні постає в кращих зразках творів великих майстрів слова. Звідси постає впливова сила творчості письменників, які завжди наголошували на тому, що пізнання світу – це вивчення рідної мови й інших мов у взаємозбагаченні людського досвіду. Це розуміли ще наші предки. Так, Володимир Мономах у своєму “Поученні” дітям причину вивчення рідної мови та інших мов пояснював так: “Людина народжена для добра, але щоб творити добро вона повинна знати світ, розбиратися, що є добро, а що зло. Насамперед треба знати свій рід і родовід, цілісну сутність світу в його різноманітності та своє призначення в ньому”. Цілком логічно, що славні мужі Київської Русі: Кирило Туровський, Ярослав Мудрий, Ярослав Осмомисл та ін. знання мови пов'язували з культурою й освітою, прогресом Руської землі.

У XVII ст. професор Київської академії Феофан Прокопович читав студентам лекційний курс “Про користь красномовства” протягом 1706-1707 навчального року. Весь курс складався з десяти книжок. Твори Прокоповича видавалися російською, старослов'янською, тогочасною книжною українською, а також ні-

мецькою, англійською, французькою, шведською, латинською та іншими мовами.

Стародавні українські літописи, численні історичні джерела, давня українська література донесли до нас слова-символи: звитяга, подвиг, подвижництво, мати-Вітчизна, душа, сповідь, гріх, добро, добродійність, ворожий, зловісний. Із них оживають сторінки історії, бо значення цих слів ширші за прості номінації. Вони вибирають і оцінки тих явищ, які закріпилися в народній уяві як символи патріотизму й моралі. Так постає мовна особистість з історичної пам'яті народу, виховання словами-символами, кристалізаторами життєвого досвіду народу. Інакше кажучи, мова є синтезом почуттів і роздумів, моралі і етики мрій і діяльності людини.

Відродження української культури й мови прийшло з творчістю великих майстрів слова Г.Сковороди, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського і особливо Т.Шевченка. Роль цих митців у розбудові літературних норм української мови величезна. Це було визнано, насамперед, представником сусіднього російського народу Добролюбовим, який про творчість Шевченка висловився так: "Він поет цілком народний, такий, якого не можемо назвати у себе". Шевченкова мова – зразок найпильнішої уваги творця до народного слова. Саме тому Кобзар став основоположником нової української літературної мови, предтечею її сучасного розвитку.

Розуміння ролі мови в житті народу визначає й естетичне кредо Лесі Українки, М.Коцюбинського, В.Винниченка, П.Тичини, О.Довженка, М.Хвильового, А.Малишка, М.Рильського, О.Гончара, М.Стельмаха, провідних митців слова молодших генерацій – Д.Павличка, Ліни Костенко, Ю.Мушкетика, Б.Олійника, В.Симоненка, І.Драча, Р.Іваничука, М.Вінграновського та ін.

Мова – носій культури. Пізнання народу, його культури іншими народами може бути поверховим і глибинним. Для глибокого пізнання народу необхідне знання його мови. У цьому випадку мова виконує функцію каналу зв'язку між народами. Пропагуючи свою мову в світі народ пропагує власну культуру, її надбання, збагачуючи світову культуру.

Згадаймо, яке враження мав виступ нашої землячки Руслани у передачі “Євробачення-2004”. Своїм виконанням пісень вона відкрила світові оригінальну і багатющу культуру, а з нею – і наш народ. Так за допомогою мови відбувається “переливання” духовних цінностей, завдяки чому духовність одного народу стає органічною частиною духовності інших народів, невід’ємною складовою світової цивілізації.

Історія вчить, що на мовному ґрунті можливе здійснення денаціоналізації народу. Фундаментальні доленосні проблеми свободи, незалежності, суверенітету, прав людини не можуть бути вирішені без уладнання мовних питань. Мало того – саме з боротьби за мову здебільшого починається боротьба народів за свої права.

Ось уже два століття свідомо ведеться боротьба за мову в Україні. Чого тільки не застосовували вороги нашої мови! І офіційно забороняли (укази Петра I, Валуєвський циркуляр, Емський указ, політика міжвоєнної Польщі), і оголошували неіснуючою чи придуманою німцями, і вважали діалектом російської, чи, відповідно, польської мови, і оцінювали, як “хлопську”, призначали тільки для домашнього вжитку, підлаштовували під іншу мову з метою прискорення їх злиття. Зрозуміло, що подібні явища завжди знаходили ідеологічне обґрунтування: “вищість”, “культурність”, “перспективність” чужої мови, трактування її як необхідного консолідуючого фактора, засобу прогресу, прилучення до високорозвиненої культури тощо.

Нелюдських знущань зазнавала українська мова в умовах Австрійської, Австроугорської імперій. Та перебуваючи в складі конституційної Австрії, Галичина мала більше шансів, ніж Східна Україна, зберегти українську мову, навіть розвивати цією мовою свою культуру. Тут виходили українські періодичні видання, друкувалися книжки, працювали наукові та культурно-освітні товариства (“Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка”, “Просвіта”, “Січ”, “Сокіл”, “Пласт” та ін.), по селах були народні читальні. Росія ж, як відомо, була “тюрмою народів”.

Дослідження вітчизняних учених показують, що саме український народ і його культура протягом багатьох століть здійснювали благотворний вплив на свого Північного Сусіда.

Цей факт підтверджують і обґрунтовують у своїх працях І.Огієнко, Є.Маланюк, М.Семчишин, П.Штепа, М.Косів та ін. П.Штепа у праці “Московство” доводить, що на формування московської мови мали татаро-монголи і в ній сильний вплив народів, що належать до угро-фінської групи мов, але багата староукраїнська мова, що нею вже писали в XI ст. і подальших століттях науково-філософські твори, змогла запанувати в церкві, школі, літературі й уряді Московщини.

Так у своїх реформах Петро I спирався на високоосвічених вихідців із Києво-Могилянської академії. Ще в половині XVII ст. українці заснували в Москві першу школу, використовуючи для навчання правопис М.Смотрицького. Українцями була закладена і Слов’яно-греко-латинська академія на зразок Київської. Про вплив української мови на московську писав академік М.Шахматов. Він стверджував, що церковнослов’янська мова, яка стала основою літературної російської мови, була перенесена в Росію через малоросійський ґрунт [16, 83].

За українським звичаєм у московських храмах почали виголошувати проповіді. Першими проповідниками були Є.Славинецький, С.Полоцький, Д.Туптало. Українським проповідникам давали високі посади у соборах. Дмитро Туптало був митрополитом Ростовським.

Багато українських книжок було в бібліотеках царів, патріархів, єпископів і бояр. Зокрема “Учительное Євангеліє” К.Ставровельського називали “Світильником”. Твори Д.Туптала мали вісім видань. Праці Ф.Прокоповича, П.Могили, І.Гізеля перекладали російською мовою і вони мали величезний вплив на московську науку і літературу [8, 72-73]. Аж до М.Ломоносова (1711-1765) московини вчилися з українських книжок. Московщина тільки у XVIII ст. (лише 200 років тому) починала закладати основи своєї літературної мови і тільки у XIX ст. (тобто 800 років пізніше як Україна) починала творити свою літературу [26, 26].

Н.Горбач у книзі “Микола Гоголь: життя і духовна драма генія” так пише про вплив творів українського письменника на становлення російської мови: “Жоден з російських письменників так не писав по-російському, як автор “Ревізора” і “Мертвих душ”. Його

повсюдно читали. Незвичайність змісту, типів, небувала, нечувана за природністю мова, зроду ще не відомий нікому гумор, – все це діяло просто оп'янюючи. Вся молодь пішла говорити гоголівською мовою. Можливо, М.Гоголь мав на увазі через мистецьку вартість українського мовлення, його глибоку поетичність вивести рідну мову на більш широкий загальний імперський життєвий простір, а з тим і Україну. Однак, така ідея відразу зустріла запеклих ворогів” [5, 294].

Тоталітарна система в образі Радянського Союзу, який заволодів Україною, проводила не тільки геноцид. Заплановані були не лише голодомори, фізичне знищення. Щодо української мови планово проводився лінгвоцид. За часів компартійного імперського режиму русифікувалися не лише українці, як представники етносу, а й наша мова. Протягом десятиріч українська мова підганялася (у тому числі й через правопис) під стандарти російської мови, тому залишаючись загальною українською, вона набувала рис російської, відчутною мірою втрачала самобутність, українськість. Такий механізм не просто наближав українську мову до мови російської, а й сприяв тому, щоби українець не відрізнявся від росіянина ментально, втрачав відчуття різниці між двома народами.

Витворився своєрідний різновид мови, який дістав зневажливу назву “суржик”. На його означення поширилися сполучення “недорікуватий суржик”, “убогий суржик”.

Українську літературну мову поступово витісняли з науки, освіти, мистецтва, державних установ. Відчуження від рідної мови витворює почуття порожнечі, а далі веде до самоприниження як підсвідомого зусилля уникнути відповідальності. Зворотним боком національного самоприниження є почуття агресивності денационалізованих осіб, адже такі особи відірвалися від рідного коріння, підкреслюють зневагу до всього, що стосується їхнього народу, а представники імперської нації ставляться до них як до ненадійних перевертнів [6, 253].

“Чиста як материнська сльоза мова бабусі і дитини і суцільна кацапська гидотна лайка недоростка і парубійка лунають вперемішку. Мужчини матюкаються при жінках і дітях – переважно отаку “русскоязычну” культуру передали нам сусіди з Півночі”, – так пише М.Косів у книзі “Двоязычїє чи без’язичїє?” [12, 94].

Сьогодні ми вже твердо знаємо: питання мов і пов'язаних з ними національних культур – це питання не лише гуманітарного характеру, вони мають вихід у народне господарство, економіку, політику.

Комплекс малоросійства й надалі, після проголошення незалежності, утримує Україну в лещатах інформаційного і мовно-культурного імперіалізму. Як наслідок в Україні панують російськомовні електронні засоби масової інформації і преса, російськомовна книжка на нашому ринку, російська культура на сцені і російськомовна криміналізована масова квазікультура [6, 254]. О.Гринів констатує: “Серед зареєстрованих періодичних друкованих видань 20 % українських, 8,6 % російських, а 59,2% двомовних, цебто фактично російськомовних. Не ліпше з книговидавництвом. У 1999 році в Україні видано 18 млн. примірників книжок (разом з підручниками і брошурами), а з Росії завезено 25 млн. книжок (без підручників і брошур). Тоді на одного жителя України припадало 0,3 книжки, а в Росії – 3,2, Польщі – 9,2, Німеччині – 12. Таким чином, як застерігав український письменник І.Драч, – гроші наших покупців ідуть на розширене відтворення російського книжкового бізнесу” [6, 260].

О.Гринів подає думку, що назвати Україну багатонаціональною державою нема підстав. Як відомо на початку 3 тисячоліття в Україні, окрім росіян, проживали білоруси (0,6 %), молдавани (0,5 %), кримські татари (0,5%), болгари (0,4 %), угорці (0,3 %), румуни (0,3 %), поляки (0,3 %), євреї (0,2 %), вірмени (0,2 %), греки (0,2 %), татари (0,2 %), цигани (0,1 %), азербайджанці (0,1 %), грузини (0,1 %), німці (0,1 %), гагаузи (0,1 %) та ін. національності. Отож так їх і треба називати, а не підводити під химерне родове поняття “російськомовне населення”. Російськомовними національні меншини стали в часи тоталітарного режиму, коли були позбавлені права вивчати і рідну, і українську мову [6, 267].

Вчений наголошує на такій міжнародній нормі в Європейській хартії регіональних мов або меншин, яка вказує, що термін регіональні мови меншин не стосується мови мігрантів, а саме такими в Україні є росіяни, які, в основному, заселили нашу територію за часів колоніального компартійного режиму [6, 269]. Якщо не по-

кінчити з денационалізацією, то Русь-Україна ніколи не постане як нормальна держава, а буде вічним аутсайдером на всесвітніх змаганнях націй.

Розвиток мови тісно пов'язаний із розвитком особистості. Високої мовної довершеності досягає, як правило, та людина, яка багато працює над оволодінням мовою, прагне правильно говорити, виявляти у мовленні усному та писемному – свою індивідуальність, усвідомлюючи, що “Моя мова то є Я”. Байдужа до власного мовлення людина (яку б посаду вона не займала) не може претендувати на повагу.

Отже, мова – це, насамперед, та частина культурного менталітету, що складає сферу духу цінностей і знань народу. Знання мов свідчить про культуру членів суспільства.

Тема 10. ДЕРЖАВА І НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРА

Держава, будучи продуктом розвитку національної культури, одночасно служить передумовою культурного прогресу. Якщо державні інститути є логічним витвором тенденції розвитку національно-культурної традиції, то вони зберігають свою міцність протягом століть. Так, в Англії старовинні політичні традиції у формі королівської влади і палати лордів вплетені в сучасні державні структури й успішно функціонують у сьогоднішніх умовах. Це пояснюється тим, що в Англії давній інститут влади – парламент – є органічним складником національної культури, в той час як в інших країнах він залишається лише ознакою цивілізації. Тому сьогодні у процесі побудови української демократичної держави необхідно не тільки врахувати політичний досвід Заходу, а й використовувати демократичні традиції державного і громадського життя нашого народу.

Зазначимо, що національна культура залежить від типу державного управління. З огляду на це можна виділити три моделі національної культури: демократичну, авторитарну й тоталітарну.

Демократична модель передбачає принцип “погоджуватися – не погоджуватися” з думками й позиціями інших членів чи груп

суспільства. У демократичній моделі важливе місце посідають проблеми співвідношення свободи, рівності, справедливості. Загалом віддається перевага рівності можливостей. Водночас для носія демократичної моделі національної культури правова система є гарантом свободи окремого індивіда у виборі на власний розсуд морально-етичних цінностей, сфери діяльності. Закон покликаний гарантувати свободу особистості, недоторканність власності, житла, приватного життя, духовну свободу. В суспільстві має панувати закон, а не люди, функції держави полягають у регулюванні відносин між громадянами на підставі закону.

Авторитарна модель національної культури характеризується обмеженістю демократичних прав і свобод громадянина. Оскільки влада зосереджена в руках однієї особи або групи осіб, то і культура не передбачає активної участі членів суспільства у різних сферах людської життєдіяльності. Однак авторитарний режим управління допускає деякі елементи демократизму, економічних свобод, існування парламентаризму, навіть боротьбу політичних партій, які впливають і на становище національної культури.

Тоталітарна модель національної культури ґрунтується на тотальному (лат. *totalitas* – залежність, цілісність) охопленні державою суспільного життя. Тоталітаризм – явище ХХ ст. Його зміст знаходиться в існуванні масової людини – посередньої особистості зі стандартним мисленням, яка діє “як усі”, не вміє критично мислити, зневажливо ставиться до пізнання, містично шанує колективізм, підпорядкований “загальному інтересу”. Така модель національної культури характерна для гітлерівської Німеччини, колишнього СРСР за часів Й. Сталіна, маоїстського Китаю, Камбоджі при Пол Поті, Ірану при Р.-М.Хомейні.

Особливість національної культури полягає в тому, що вона характеризує інтегральні моменти національного життя, які складають основу нації і забезпечують подальший національно-культурний процес. До них відносяться мова, звичаї, традиції народу, релігія, художня культура, національний характер, національна самосвідомість, почуття національної гідності. Національна культура охоплює систему різноманітних форм національного життя, серед яких – географічні, господарські, побутові, ідеологічні, дер-

жавно-правові, релігійні чинники. Вони забезпечують збереження й відтворення економічного та морально-духовного потенціалу нації, формують почуття національної свідомості, інтегрують культуру нації” у світову культурну співдружність. У структурі національної культури виділяються такі складові, як матеріальна, побутова, політична і правова культура, як наука, освіта й філософія.

На таких структурних елементах національної культури як політична і правова культура, наука, освіта, філософія, релігія і церква зосередимося детальніше.

Політична культура характеризує стан і функціонування політичної системи з точки зору вираження і гармонізації інтересів різних соціальних категорій, забезпечення організації господарського і духовного життя народу, гарантування прав і свобод громадян, захисту національних інтересів на міжнародній арені.

Дія політичної культури поширюється на такі елементи політичної системи, як держава, право, відносини між соціальними групами, партіями. Національна специфіка політичної культури полягає в тому, що вона, по-перше, синтезуючи різні складники духовного життя під кутом зору національного інтересу, забезпечує консолідацію соціальних верств народу в боротьбі проти іноземного поневолення; по-друге, акумулюючи політичний досвід своєї нації й інших народів, спрямовує процес будівництва держави у відповідності з національно-культурними традиціями і тенденціями розвитку політичних систем у масштабах світової цивілізації.

Політична культура як елемент національної культури може втратити свій вплив на суспільство у випадках, коли народ не має держави або коли держава перебуває в стадії тоталітарного чи авторитарного режиму. Тоталітарна держава можлива при відсутності громадянського суспільства як сукупної суспільної опозиції до неї. Громадянське суспільство, включаючи цілий спектр недержавних інституцій (партій, рухів, вільних профспілок, підприємницьких і просвітницьких організацій), не тільки формує органи влади і управління, а й впливає на їх діяльність задля адекватного вирішення суспільних потреб, сприяє поступу правової самосвідомості. Отже, діалектична взаємодія держави з громадянським суспільством розширює вплив політичної культури на всі

сторони національного життя. На підставі сказаного можна зробити висновок, що національно-творчий потенціал політичної культури перебуває у прямо пропорційній залежності від громадянського суспільства і обернено пропорційній від держави.

Політична культура виконує важливі функції в житті суспільства. Визначальною є функція забезпечення реалізації соціальних і національних інтересів. Політична культура виконує також нормативно-регулювальну функцію, яка забезпечує злагоджене та динамічне функціонування політичної системи всього суспільства. Через ідеали, політичні норми, традиції, що притаманні суспільству, політична культура стверджує консенсус. Важливою її функцією є виховання. Його сутність – у формуванні особистості на основі цінностей та норм, які відповідають певним соціальним чи національним інтересам.

Комунікативна функція політичної культури виступає як форма зв'язку громадянина з політичною системою, з іншими членами суспільства. До засобів, що реалізують цю функцію, можна віднести освіту, засоби масової інформації, культурно-освітні заклади, літературу та мистецтво. Політична культура виконує також прогностичну функцію.

Правова культура нерозривно пов'язана з політичною і має аналогічну структуру та сферу застосування, однак, на відміну від неї, включає в себе механізм правотворчої діяльності, носить яскраво виражений нормативний характер. Необхідною умовою правової культури є розуміння права як суспільно необхідного самообмеження суверенітету особи в ім'я її власної свободи, свободи інших людей.

Основою права для європейських народів стала римська правова традиція, виражена в принципі “*Dura lex, sed lex*” (“Закон суворий, але він – закон”). Ця особливість підкреслює національний характер правової культури, оскільки висока правоздатність народу знаходиться біля старовинних джерел звичаєвого державного права.

Правова культура виконує у суспільстві такі завдання:

- озброює людей знаннями законів, підвищує їх юридичну обізнаність, систематично інформує про актуальні питання права;

- формує у членів суспільства правову свідомість як сукупність правових уявлень, поглядів, переконань і почуттів, що визначають ставлення особистості до вимог законів, регулюють її поведінку у конкретній правовій ситуації;
- формує повагу до держави і права, розуміння необхідності дотримання вимог законів;
- виробляє навички і вміння правомірної поведінки, формує нетерпиме ставлення до правопорушень і злочинності, прагнення взяти участь у боротьбі з цими негативними явищами, вміння протистояти негативним впливам;
- усуває у правовій свідомості хибні уявлення, що сформувалися під впливом негативних явищ життя.

Національна духовна культура реалізує свій зміст, зокрема, через філософію, науку, релігію і мистецтво.

Національна специфіка філософії полягає в тому, що вона черпає свій зміст із джерел народної мудрості, яка знаходить яскравий вираз у міфології, легендах, піснях, казках, віруваннях тощо. Філософські проблеми походження світу і самої людини, питання про смерть і безсмертя, про сенс людського життя поставлені ще в міфології раннього етапу становлення етносів. Розвинута міфологічна свідомість народу закладає фундамент для його філософського мислення. Наприклад, високий зміст античної філософії обумовлений перекладом на філософську мову багатої на світоглядні проблеми давньогрецької міфології.

Філософія як сфера теоретичного розв'язання світоглядних проблем, на відміну від інших наук, не може верифікувати свої дослідження, вона лише крізь призму національного світовідчуття і світосприймання задовольняє прагнення людини збагнути смисл вищих моральних цінностей, граничних начал буття в певних історичних координатах. Зміна цих координат обумовлює і зміну характеру філософського осмислення світу. На національну специфіку філософії вказує Д. Чижевський, вбачаючи національні особливості у формі вияву філософських думок, у методах філософського дослідження та в побудові системи філософії.

Форма вияву філософських думок є найбільш зовнішня національна риса у філософії. Наприклад, для англійців властиве праг-

нення до простоти і пропорцій, для французів – до симетрії і схематизму, а для німців – відкриття “діалектичних моментів”. Емпіричний та індуктивний методи характерні для англійської філософії, раціоналістичний метод – для французької, для німецької ж – трансцендентальний і діалектичні методи. Що стосується побудови філософських систем, то можна говорити про максимально цінні і максимально помилкові національні ідеї. Йдеться про те, наскільки та чи інша національна філософська система зможе зберегти актуальність для розвитку світової культури.

Дещо інше значення в системі національної культури має наука. Вона може розвиватись на базі як національних, так і міжнаціональних, навіть, так званих, мертвих мов, як-от латинської, старослов'янської. Проте відносна мовна індиферентність науки зовсім не виключає необхідності вироблення національної наукової термінології – і не лише для освіти, а й для збагачення духовного життя народу. Національний аспект науки проявляється також у пріоритетах наукових розробок та відкриттів, у провідних галузях науково-технічного прогресу. На відміну від природничих і технічних наук, гуманітарні науки мають добре виражену національну специфіку. Особливо це стосується історії, яка відіграє велику роль у формуванні історичної пам'яті, національної самосвідомості. Незнання історії свого народу породжує такі явища, як манкуртство (втрата представниками етносу своєї родової пам'яті) і маргінальність (пограничне перебування людини між різними культурно-національними середовищами).

Релігія і церква у контексті національної культури виконують роль морального регулятора суспільних відносин, інтегратора всіх духовних чинників національного життя в єдине ціле, що складає ядро національного характеру, роль хранителя народних звичаїв і традицій, захисника національних інтересів у найтяжчі періоди історії. Історія нашого народу переконливо показує, що українська православна церква була не тільки культуротворчою, але й консолідуючою силою нації у її визвольних змаганнях XVI-XVII століть. Релігійна ідеологія, будучи в ті часи домінантним фактором національної культури, зуміла всеосяжно відобразити національні потреби й інтереси, спрямувати національно-визвольний рух у русло

самостійницького державотворення. Теж саме можна сказати і про роль греко-католицької церкви в Галичині: значною мірою завдяки їй вдалося зберегти національну ідентичність. Вихід багатьох народів на світову арену зумовлений у першу чергу тим, що вони залишилися вірними своїй національній церкві. Євреї, розсіяні по цілому світу, не втратили свого національного духу завдяки національно-релігійним ідеям.

Мистецтво ще глибше пронизує весь духовний уклад народу, оскільки специфіка художнього відображення дуже тісно пов'язана з національним менталітетом і характером. Митець, шукаючи ідеал краси, добра, істини в рідній природі і душі народній, творить світ художніх образів у відповідності з усім багатством національного буття. Художній геній здатний якнайповніше виразити дух нації як на стадії його занепаду, так і на стадії злету. Прикладом цього є творча діяльність Т.Г. Шевченка, який зумів воскресити героїчний дух старовини, пробудити народ до боротьби за свої потоптані права. Мистецтво – показник величі кожної нації. Недаремно Ф. Шіллер твердив: якби німці мали свій театр, то вони стали б нацією, яка викликала б широкий резонанс у світі. Сьогодні на Україні цілісність мистецтва розглядається як запорука цілісності національної культури. Щодо цього ідеалом можуть служити українське бароко XVII ст. і український авангард 20-тих років нинішнього століття, в яких з великою глибиною проявився синтез усіх культурних напрямків.

Основою і сплавом усіх складників національної духовної культури вважають національний менталітет, національний характер і національну самосвідомість.

Тут треба зауважити, що національний менталітет характеризує спосіб мислення народу, його душевний стан. Менталітет здебільшого охоплює сферу інтелектуальних явищ.

Національний характер являє собою сукупність психологічних, емоційно-чуттєвих чинників націй. Він може мати вираз екстраверсивний (поєднання з життям) або інтраверсивний (сепарація від життя).

Враховуючи головні елементи національної культури, можна визначити такі закономірності її цілісного функціонування: від-

творення в повному обсязі всіх традиційних культурних чинників; розвиток різноманітних модерних мистецьких стилів, течій, напрямків на всіх рівнях духовної архітекτονіки; забезпечення органічного зв'язку складників національної культури з менталітетом і характером народу; формування синтезуючого ядра всіх складових національного культурного процесу; виховання світоглядних орієнтацій як духовної основи системи трудової мотивації; забезпечення діалектичної взаємодії господарських, політичних і культурних процесів.

Культурні здобутки кожного народу є вагомим вкладом у світову скарбницю культури. Загальнолюдські цінності культури існують тільки через національні, і втрата будь-якої національної культури, навіть малочисельного народу, є значною втратою для людства.

Рівень національної культури залежить від історичної долі народу, політичного режиму, геополітичного становища, географічних факторів і, нарешті, від того, чи володіє народ національною свободою і державним суверенітетом. Таким чином, усі складники суспільного життя, сформовані через призму національних відносин, знаходять своє відображення у змісті і формі національної культури.

Національна культура українського народу розвивалася в контексті світового культурного процесу. Українці віками творили власну самобутню культуру, успадковуючи культурні цінності своїх предків, переймаючи і творчо осмислюючи надбання інших народів. Цим самим вони розвивали не лише національну культуру, але й зробили вагомий внесок у скарбницю світової. Характерною особливістю української культури є її відкритість і стабільність, здатність сприймати й українізувати різні культурологічні впливи. Завдяки цьому українська культура протягом своєї історії двічі змогла відродитись і зберегти духовний генофонд нації в умовах колоніального гніту.

Українська культура століттями розвивалась в лоні литовської, польської, російської культур. Тому вона оцінювалась окремими дослідниками як похідна та "провінційна". На розвиток української культури негативно впливала відсутність власної державності,

єдиної національної політики в галузі культури. В умовах коло-ніальної залежності сковувався творчий дух і самобутність нації, гальмувались або ставали неможливими культурні процеси.

Здобуття Україною незалежності, розбудова самостійної держави, зростання самосвідомості нації і складний процес переходу до нового суспільства на зламі епох вимагають нового висвітлення культурологічних проблем, відкривають нові обрії розвитку української культури.

Передовсім необхідно зауважити, що, на відміну від світових тенденцій, в Україні культура не перетворилася на провідний чинник розвитку суспільства; вона й далі на маргінальному місці узбіччя державної політики. Як і в радянські часи, коли щодо культури діяв -“залишковий принцип” (тобто, на розвиток культури державою надавалося стільки, скільки залишилося в бюджеті грошей після видатків на економіку, мілітарну сферу, утримання бюрократичного апарату тощо). Позбавлена державних дотацій, сфера культури почала катастрофічно зменшуватися в кількісних показниках і втрачати якісні позиції.

Характеристику сучасного стану національної культури в Україні можна згрупувати в такий спосіб:

- співіснування в одному культурному просторі двох культур російської чи російськомовної та української;
- поширення “вестернізації” та “американізації” з орієнтаціями переважно на взірці західної масової культури, коли переважна більшість кінофільмів – американські або західноєвропейські (до того ж надзвичайно низької якості), коли полиці книгарень і кіосків заповнили перекладні західні детективи, сентиментальне читиво і порнографічна низькопробна продукція, а радіо- і телефір – англомовні шлягери;
- творення сурогатної культури в усіх її проявах, яка позбавлена найсуттєвішого – етнічного колориту, етнічної неповторності як вагомої естетичної прикмети високості, цивілізаційності;
- проникнення ринкових відносин у сферу культури, що призводить до її дальшої комерціалізації і створює стан, коли

український культурний простір стає легкою здобиччю ділків від культури і бізнесу;

- зростання рівня релігійності населення країни знаходить прояв як у збільшенні кількості членів традиційних релігійних громад, так і в дедалі більшому поширенні нетрадиційних релігійних організацій.

Можна також назвати декілька причин кризового стану сфери культури в Україні: зменшення державної підтримки; географічна неоднорідність культурного простору та спадщина радянських часів, яка виражається у внутрішній суперечливості української культури, оскільки можна вирізнити принаймні три соціокультурні середовища (україномовне українське, російськомовне українське і російськомовне російське); відмінності між Сходом і Заходом України, що дає підставу деяким авторам наголошувати на існуванні “двох Україн”.

Однак, сьогоденні реалії засвідчують дещо іншу картину. Дедалі помітнішою стає тенденція до поступового стирання низки відмінностей між населеннями Сходу і Заходу та до зближення регіонів. Скажімо, культура львів’ян (як представників Заходу країни) принципово не відрізняється від культури донеччан (представників Сходу).

Тема 11. КУЛЬТУРА І ДЕМОКРАТІЯ

Для того, щоб розвивалася демократія у суспільстві потрібні соціальні, економічні, культурні основи. Без них політичний процес проходить у недемократичних формах. Адже сама демократія нагадує політичний ринок з його конкуренцією ідей, програм, позицій. Отже, культура суспільства в цілому, а в галузі політичного життя зокрема, є могутнім каталізатором демократичних процесів. Тому, щоб зрозуміти механізм взаємодії культури та демократії насамперед потрібно ознайомитися з основними характеристиками демократії.

Історична генеза демократії довга і суперечлива. Демократичні форми організації сягають коренями в глибоке минуле. Через родові форми демократії пройшли майже всі народи. Деякі вчені-

етнографи вважають, що демократія – один з найважливіших факторів антропогенезу. Традиції первісної демократії зробили великий вплив на появу перших класичних демократичних держав в Стародавній Греції і Риму. У працях мислителів Стародавньої Греції ми вперше зустрічаємо поняття “демократія”.

Характерною рисою демократії є її еволюція. Так, кожному історичному типові держави, кожній суспільно-економічній формі відповідала своя форма демократії. В рабовласницькій демократії (Афіни, Республіка Рим) раби автоматично виключалися з усієї системи громадських відносин. Тільки вільні громадяни користувалися правом обирати державних чиновників, брати участь у народних зборах, володіти майном і т.д. За феодалізму, елементи демократії почали зароджуватися у формі представницьких установ, що обмежували абсолютну владу монархів (парламент в Англії, Генеральні штати у Франції, кортеси в Іспанії, Державна Дума в Росії, Військова рада в Запорізькій Січі). У ХХ ст. слово “демократія” стало мабуть, найбільш популярним у народів і політиків всього світу. Сьогодні немає жодного значного політичного руху, який би не прагнув до здійснення демократії.

Велике значення в утвердженні сучасних норм демократії відіграли “Декларація прав людини”, прийнята ООН (1948 р.), Гельсінська нарада (1975 р.), правозахисний рух, Паризька нарада глав урядів європейських країн й прийнята нею “Паризька хартія для нової Європи” (1990 р.).

Термін “демократія” вживається в чотирьох значеннях:

- як влада народу (від грец. demos – народ + kratos – влада = народовладдя), тобто це така система влади, при якій держава, політичні інститути залежать від юридично оформленої волі народу;
- як форма устрою будь-якої організації, заснованої на принципах рівноправності її членів, виборності й прийняття рішень за більшістю (партійна, профспілкова, молодіжна тощо);
- як ідеал суспільного устрою і відповідний йому світогляд та система цінностей. До числа складових цього ідеалу цінностей відносяться свобода, рівність, права людини, народний суверенітет та ін;

- як соціальний і політичний рух за народовладдя, здійснення демократичних цілей і ідеалів.

Поняття демократії як народовладдя (і інші похідні від цього визначення демократії) є нормативними, оскільки базуються на нормативному підході до цього феномену. Демократія характеризується в цьому випадку як ідеал, заснований на таких цінностях, як свобода, рівність, повага людської гідності, солідарність. В першу чергу тільки своєму ціннісному змісту демократія зобов'язана такою популярністю в сучасному світі. Для того, щоб краще зрозуміти взаємозв'язок культура – демократія потрібно виділити характерні риси демократії як форми державного правління:

1. Юридичне визначення і інституаційне вираження суверенітету, верховної влади народу. Тільки народ, а не монарх, аристократія, бюрократія чи духовенство виступають офіційним джерелом влади. Суверенітет народу виражається в тому, що тільки йому належить засновницька, конституційна влада в державі, тільки він вибирає своїх представників і може періодично приймати участь в розробці і прийнятті законів за допомогою народних ініціатив і референдумів.
2. Періодична виборність основних органів держави. Демократичною може вважатись лише та держава, громадяни якої здійснюють верховну владу, причому вибираються на обмежений термін.
3. Рівність прав громадян на участь в управлінні державою. Цей принцип потребує, як мінімум, рівності виборчих прав.
4. Прийняття рішень за більшістю і підкорення меншості більшості при їх здійсненні.

Ці вимоги є мінімальними умовами, які дозволяють говорити про наявність демократії в тій чи іншій країні.

Демократія західного взірця виросла із ліберальної політичної системи і наслідуює її головні організаційні принципи: конституціоналізм, розділення влади та інші, а також такі цінності, як індивідуальна свобода, права людини, автономія меншості тощо. Оцінки і назви сучасної демократії неоднозначні. Її часто називають плюрастичною, поскільки вона базується на не існуючому

раніше різноманітні суспільних інтересів (економічних, соціальних, культурних, релігійних, групових, територіальних та інших) і форм їх вирішення (політичні партії, асоціації і об'єднання, громадські рухи і ініціативи).

Сучасна демократія має свої особливості. Вона базується на синтезі різноманітних ідей, концепцій і форм власності. Пробоє поєднувати традиційні ліберальні цінності з ідеями, які запозичені від соціалістичного, християнського, та інших рухів, зважає на нові реалії постіндустріального суспільства.

Плюрастична концепція демократії виходить з того, що не індивідум, не народ, а група є головною рушійною силою політики в сучасній демократичній державі. Тільки в групі, а також в між-групових відносинах формується особа, визначаються її інтереси, ціннісні орієнтації і мотиви політичної діяльності. Кожна людина – представник багатьох груп: сімейної, професійної, етнічної, релігійної, демографічної тощо. За допомогою групи, індивідум одержує можливість вираження і захисту своїх інтересів. Ця демократія, представляє собою форму управління, яка дозволяє багатьом суспільним групам вільно виражати свої інтереси і знаходити в конкурентній боротьбі компромісні рішення.

Якщо узагальнити різноманітні концепції плюрастичної демократії, то можна виділити у них такі загальні ідеї:

1. Зацікавлена група – центральний елемент демократичної системи, яка гарантує реалізацію інтересів, прав і свобод індивідумів. Сам індивід при цьому відступає на другий план.
2. Загальна воля як результат конфліктної взаємодії різних груп і їх компромісів.
3. Суперництво і баланс групових інтересів – соціальна основа демократичної влади, її динаміка.
4. Затримки і противаги розповсюджуються не тільки на інституціональну сферу (лібералізм), але й на соціальну область, де ними виступають групи-суперники.
5. “Розумний егоїзм”, особовий, і особливо груповий інтереси, як генератори політики.
6. Розпилення влади між різноманітними центрами політич-

ного впливу: державними інститутами, партіями, групами інтересів тощо.

7. Наявність в суспільстві ціннісного консенсусу, який припускає визнання і повагу всіма учасниками політичного змагання основ існуючого державного устрою, демократичних правил гри, особистих прав, закону.
8. Демократична організація самих базисних груп, як умова адекватного представництва інтересів громади.

Плюралістична доктрина демократії знайшла визнання і застосування у багатьох країнах світу, але існують і недоліки. Одним із головних недоліків цієї доктрини нерідко вважають ідеалізацію дійсності, перебільшення групової ідентифікації населення, участі громадян у групах інтересів. Другий важливий напрям критики доктрини плюралістичної демократії полягає в недостатньому обліку нерівності політичного впливу різних суспільних груп, і перш за все першочергового впливу на владу – бізнесу, бюрократії, профспілок, військово-промислового комплексу. Також критикується і сама модель такої демократії. Стверджується, що плюралістична демократія консервативна, оскільки для прийняття рішень потребує широкого погодження усіх зацікавлених груп, що важко забезпечити на ділі, особливо в періоди політичного реформування. Крім цього, в плюралістичній демократії з великими труднощами пробивають собі дорогу і одержують визнання всезагальні, глобальні, довгострокові і нові інтереси. До мінусів плюралістичної демократії можна віднести й те, що вона акцентує головну увагу на складному груповому складі народу, як суб'єкті влади, тому не може відобразити всі аспекти сучасних доктрин і доповнюється рядом інших.

Появи різноманітних концепцій у межах основних постулатів ліберальної доктрини демократії є одним із свідчень її невичерпності як найбільш досконалої форми організації влади. Як бачимо із приведеного вище аналізу демократичних доктрин і форм, кожна з них має як переваги, так і недоліки. Реально існуюча демократія в індустріально розвинених країнах світу базується на ліберальних цінностях і яка враховує в більшій чи меншій мірі деякі християнські і соціалістичні ідеї.

В залежності від характеру рівності, яку забезпечує держава, демократія ділиться на політичну, яка передбачає лише формальну рівність, рівність прав, і соціальну, яка заснована на рівності фактичних можливостей участі громадян у управлінні державою.

У демократичному суспільстві громадяни цілком рівні у своїх правах і свободах. Закріплені Конституцією права і свободи громадян є важливими цінностями демократії. При цьому першорядні у міжнародному праві визначаються такі політичні права і свободи, як свобода слова, переконань, віросповідання для всіх людей, незалежно від їх раси, статі, мови і релігії. У демократичному суспільстві гарантується недоторканість особи, її житла, забороняється обмеження у виборі місцепроживання громадян, забезпечується право на виїзд і в'їзд у свою країну. Демократія передбачає вільну діяльність всіх політичних партій, суспільно-політичних об'єднань, організацій, рухів, які діють в рамках закону.

Обов'язковою умовою демократії є гласність про всі дії державних органів, політичних партій, суспільних організацій. Незалежний статус засобів масової інформації – це теж атрибут демократичного суспільства.

Такі основні принципи, критерії і цінності демократії. Проте не варто ототожнювати демократію із втіленням усіх сподівань, здійснення яких прагне людина. Безперечно, демократія має переваги, але і вона може стати “тиранією більшості”, переродитися на диктатуру парламенту або парламентської більшості. Побудувати суспільство, яке б було суспільством для всіх – неможливо, а сам процес демократизації тривалий і тяжкий. І все ж таки людство, за словами У. Черчіля, не вигадало досі нічого кращого, ніж демократія.

Говорячи про співвідношення “культура – демократія” можемо на прикладі порівняння демократії та тоталітарного режиму прослідкувати, які перспективи свого розвитку має культура в державах з різними політичними режимами.

Культура, у своєму сутнісному визначенні, це феномен, який прагне постійно розвиватися, адже людство не стоїть на місці, а людина, як носій культури, під впливом різноманітних факторів постійно змінюється. Культурний потенціал того чи іншого народу

збагачується здобутками інших народів, постійно контактуючи з ними і ніби підживлюється. Такі взаємовпливи культур необхідні для їх подальшого еволюціонування.

Тому, якщо в країні належним чином практикуються основні засади демократичного устрою, є усі підстави стверджувати, що культура буде розвиватися, еволюціонувати. Адже громадянське суспільство має на меті забезпечити повноцінний та всесторонній розвиток кожного члена громади. Своєю чергою кожен індивід має усі можливості втілювати власні прагнення та бажання. Відсутня будь-яка цензура з боку держави, немає жодного ідеологічного пресингу. Можемо констатувати, що в демократичній державі культура має усі можливості для вільного та всестороннього розвитку. Тоді, як у державі з тоталітарним режимом таких можливостей не буде. Більше того, культура тут буде відігравати лише роль захисника правлячого режиму.

Від розуміння сутності демократії значною мірою залежать реальні шляхи її здійснення. Демократія – це загальнолюдська цінність. Історія вчить, що демократія – благо народу тільки тоді, коли вона відповідає політичній культурі й способу життя людей, має необхідні економічні й соціальні передумови. В іншому випадку – вона перероджується в охлократію – владу натовпу – й приводить до хаосу і анархії.

Сучасний стан України з точки зору політичного режиму – це звичайна в рамках авторитаризму плюралізація суспільного життя, яка може бути, а може й не бути початком становлення демократії. На стабільність і зростання демократії впливають дві головні умови – економічний розвиток і політичне керівництво. Характер еволюції політичного режиму сьогодні залежить, передусім, від конкретних якостей політичної еліти, пріоритетів реорганізації нею системи влади і управління, домінуючих способів балансування взаємовідносин правлячої та опозиційних сил, методів, спрямованості, міри їхньої участі в урегулюванні і розв'язанні криз соціального розвитку. Тому некоректним є як зневажливе ставлення до демократії, так і романтизм найшвидшого переходу до неї.

Для демократичної культури характерна висока політична активність громадян, їх включення в політичну систему, визнання

громадянських прав і свобод, принцип контролю громадянами діяльності уряду, визнання політичних відмінностей та гри політичних сил. У цілому це культура громадянського суспільства правової держави.

Розрізняються два види демократичної культури: консервативно-ліберальна, при якій визначаються громадянські права і свободи, але забезпечується суспільно-реформістський аспект, та ліберально-демократична, яка передбачає соціальні реформи з боку держави. На нинішньому етапі цивілізації це загальнолюдське надбання і цінність.

При авторитарній культурі ідеалом визначається сила і неконтрольована влада, яка виключає демократичні права і свободи громадян. Існує два види цієї культури. Авторитарна культура не передбачає активної участі мас у політичному житті. Ідеологія використовується як знаряддя їх пасивної слухняності. Другий – тоталітарна культура характеризується об'єднуючою роллю культу лідера, сильною владою з активним залученням громадян до політичного життя відповідно до встановлених політичним лідером принципів.

Отже, історія людства знає різні типи політичних режимів. Найбільш цивілізований і розвинутий – демократія. Більшість населення сучасних країн світу глибоко сприйняли і свідомо підтримали демократичні цінності та ідеали. Це пов'язано з тим, що демократія ґрунтується на визнанні суверенітету особистості, а тому сприяє її інтелектуальному та моральному розвитку.

Тема 12. **ВЗАЄМОДІЯ КУЛЬТУР ЯК ДЖЕРЕЛО КУЛЬТУРНОГО ПРОГРЕСУ**

Поняття культурного прогресу трактувалося на кожному історичному етапі по-різному. В радянській науці вважалося, що прогрес – це поступовий закономірний процес розвитку від нижчих форм культури до вищих, вершиною якого є комунізм. Однак навіть К.Маркс вважав прогрес умовою виживання у боротьбі з природою. Сучасне тлумачення прогресу теж не є однозначним, як,

наприклад, прогрес цивілізації не є прогресом культури. Адже техніка і науковий досвід ще не означають найвищого ступеня людської творчості. Подібно, як цивілізація відмежовує себе від первісного природного стану людства, так само вона рішуче відрізняється від культури – найвищої стадії розвитку людського духу. Зміцнення цивілізаторських моментів, автоматика всього життя, викликає не тільки духовне, а й матеріальне зубожіння, ненависть між окремими представниками людського роду, ворожнечу між людиною і природою, наступає на царство культури, на царство взаємної християнської любові, на тисячолітні здобутки інтелектуальної праці вільної людини, що прямує до щастя. Прогрес ХХ ст. був пов'язаний із регресом та енергетичною кризою у Західному світі. Поняття прогресу тісно пов'язане з поняттям розвитку і взаємодії культур, його можна розглянути як прогрес окремої культури, так і як прогрес окремої цивілізації, як на рівні людини, так і на рівні суспільства, і, нарешті, поняття прогресу містить у собі регіональний елемент у відношенні до поняття прогресу усієї земної цивілізації і культури. Глобальні проблеми сучасності: техногенні катастрофи, загальне потепління, загроза ядерної війни, екологічне забруднення навколишнього середовища – усе це вимагає розглядати проблему прогресу найперше у межах земної цивілізації і культури. Розквіт національної культури в кожній конкретній країні, в кожний конкретний історичний період можна розглядати тільки у відношенні до історико-культурного минулого цієї країни.

Культурний розвиток кожного народу проходить у процесі постійних взаємовідносин різних народів між собою, у процесі культурних впливів одного народу на інший. Культури самотутньої, культури, яка в певного народу розвивалася б самотійно від самих початків до нинішнього культурного рівня, можна сказати, не існує зовсім. При цьому слід не забувати про самотутні основи великих культур, таких, зокрема, як українська. І це стосується не лише культурних народів, але й народів, що перебувають на найпримітивнішому рівні культури. Та первісна культура, на стадії якої жили найпримітивніші народи Африки й Австралії, була все-таки складним витвором впливів одного племені на інше, впливів, які малокультурні племена, прийнявши не змогли далі їх розвивати і

поступово деградували. Так було доведено, що примітивне мистецтво деяких народів Центральної Африки, розвиток культури яких перебував на низькому рівні розвитку, є реліктовим (відгомоном) колишнього високорозвиненого мистецтва Єгипетської держави [24, 21].

Необхідною передумовою культурного розвитку і прогресу кожного народу є здатність сприймати культурні впливи. І чим більше різних культурних впливів, які народ сприймає, вбирає в себе, перетворює і розвиває їх далі, тим народ є культурнішим. Центри, де перебуває більше різних народів, культури яких взаємно переплітаються, завжди є попереду. Часто осередки культури розвиваються на шляхах сполучення (коли ще не було доріг, а були, в основному, водні артерії). Те ж саме можна сказати про роль сухопутних шляхів, гірських перевалів, пізніше приморських та приокеанських центрів і, звичайно, залізничних шляхів. Так територія України знаходиться, з давніх часів, на перехресті шляхів із Західної Європи до Азії, з Північної Європи до Середземномор'я (і навпаки). За історичними свідченнями, вже в трипільську добу, завдяки геополітичному положенню, здійснювалися інтенсивні контакти культури, що утворилась на теренах України, із культурами Середземномор'я, Близького Сходу та Індії (Шумер, Єгипет, Вавилон, Ханага, Північна Індія). Пізніше ця культура впливала на культури Стародавніх Греції і Риму. Під навалами кочових орд від автохтонної культури відділялися досить вагомні культурні масиви і розповсюджувалися далеко від рідних земель. Культурні елементи схожі із трипільськими можемо відшукати в стародавніх пам'ятках культури Єгипту, Месопотамії, Індії, Греції, Італії, Британії [13, 10].

І навпаки, найменш культурними народами залишаються ті народи, що позбавлені зв'язку з іншими народами через природні умови. До таких належать племена, що живуть на малих відлюдних островах. Також народи, що живуть в закритих, малодоступних гірських, лісових або болотистих місцевостях, де немає прокладених автошляхів, є консервативнішими і більш відсталими з точки зору культурного розвитку.

Отже, необхідною передумовою культурного розвитку кожного народу є можливість єднання з іншими народами і можливість

обміну культурними здобутками і культурними цінностями. Здатними до культурного життя і розвитку можуть бути тільки ті народи, які здатні сприймати культурні впливи, але сприймати їх активно, перетворюючи і розвиваючи далі сприйняте.

Впродовж тисячоліть українська культура розвивалась у руслі світового культурного процесу. “Відкритість, здатність переймати, пристосовувати, перетворювати й українізувати різноманітні впливи, що їх відчував український народ протягом усіх віків своєї історії, є однією з особливостей і сильних сторін нашої культури” [22, 93]. Національна культура як живий організм, живе життям не одного, а багатьох поколінь. Постійно відбувається процес збагачення культури, створення і розповсюдження її досягнень і цінностей.

Українська культура ще на початках формування зазнала активного зовнішньокультурного впливу. З VIII ст до н.е. на берегах Чорного і Азовського морів засновуються давньогрецькі колонії, які в I-IV ст. н.е. стають римськими. Отже, маємо тисячолітній вплив античної культури на автохтонну. Ще до Христової ери і особливо з II ст. наша культура зазнає германських впливів, а з VI ст. – візантійських. Від часів Володимира Великого Україна постійно контактує із західноєвропейською культурою. Усі значні культурні зміни у західноєвропейській культурі долинали до України, знаходили тут благодатний ґрунт для поширення та оригінальних самобутніх трансформацій у майбутньому. Ставши християнською державою, Київська Русь швидко здобула європейський авторитет. Особливо за часів Ярослава Мудрого Києво-Руська держава стає культуротворчою силою загальноєвропейського значення і вже не стільки сприймає культурні впливи, скільки своєю культурою впливає на сусідні держави й народи [13, 17]. Великий вплив на культурні взаємини мали родинні зв'язки. До великокнязівського родового дерева намагалися прищепити свої галуззя візантійські імператори, королівські династії з багатьох країн. Сам Володимир Великий узяв за дружину візантійку, Ярослав Мудрий – доньку шведського короля Олафа Інгігерду. Сини Ярослава Святослав і Всеволод побралися з візантійськими царівнами. Доньки Єлизавета, Анастасія, Анна стали королевами від-

повідно Норвегії, Угорщини, Франції. Поїхали ж князівські дочки в далекі краї не самі, а з челяддю – киянами і киянками, які змушені були вживатися в чужу землю, чужі звичаї. Хтось швидко асимілював з місцевим населенням, хтось ще довго зберігав своє національне “я” і батьківське виховання, як, наприклад, князівна Анна, котра у Франції почала відкривати школи, маючи в пам’яті зразок рідного Києва.

В XI-XII ст. вплив української культури помітний у Чехії, Польщі, Угорщині, Швеції, південнослов’янських землях, не кажучи вже про східнослов’янські.

Глибоким, європеїзуючим був вплив української культури на російську в XVII-XVIII ст. За часів правління Петра I Україна відіграла першорядну роль у європеїзації московської держави. Зміцнення розбудови російської імперії не можна уявити без участі української інтелігенції. Москва тоді не мала майже ніяких духовних можливостей для здійснення планів Петра, який для своєї мети безоглядно використовував інтелектуальні сили України, що мала тоді найкращі наукові авторитети. Герасим і Мелетій Смотрицькі, Христофор Філалет, Іван Вишенський, Єлисей Плетенецький, Лаврентій Зизаній, Петро Могила, Касіян Сакович, Тарас Земка, Сильвестр Косов, Лазар Баранович, Йоаннікій Галятовський, Дмитро Ростовський, Феофан Прокопович – це тільки важливіші і далеко не всі представники наукового життя України. В цей самий час Москва не мала майже ніяких працівників у цій сфері. Ясно, що в такій ситуації Петро I у своїх реформаторських починаннях дуже радо черпав із тих культурних скарбів, які нагромадилися на Україні. Українська література цього часу знаходила відгук в польській і сербській літературах. У процесі розвитку європейського модернізму та авангардного мистецтва XX ст. вагома частка належить українським митцям.

Культурна взаємодія також відображає процес зв’язку різних складових культури або різних культур, викликає їх взаємоперехід та народження нових елементів культури чи нових культур. Динаміка світу взаємодії сучасних культур передбачає неоднорідність та багатобічність форм прояву тої чи іншої культури у потоці загальносвітової взаємодії. Культурна взаємодія містить у собі

об'єктивний, тобто незалежний, універсальний та активний характер. Властивості тої чи іншої культури, рівень їх якісної відмінності можливо встановити тільки під час взаємодії. Кожна культурна форма, кожна культура, навіть галузь культури, має власний тип взаємодії. Категорія культурної взаємодії є значущим логіко-методологічним принципом пізнання сутності будь-якої, у тому числі й української культури.

Враховуючи умовність розподілу культури на матеріальну та духовну відповідно змінюється і класифікація взаємодії. Так, скажімо, на рівні матеріальної культури вона може бути фактом обміну досягненнями у сфері агрокультури, на рівні духовної – у сфері музики, педагогіки, літератури та мистецтва. З розвитком науки і техніки змінюється і форма взаємодії, і сама класифікація взаємодії. Культурна взаємодія – це процес і продукт розвитку і техніки, і людини. Взаємодія культур здійснюється не тільки в межах тої чи іншої національної культури, але й в межах загальнолюдської культури.

Оскільки взаємовідносини різних народів мали свої природні межі протягом віків, то впродовж того ж часу склалися і культурні групи народів, що мають у своїй культурі більше спільних моментів або в загальних рисах спільну культуру. Так, можна говорити про культуру європейських народів, до яких належить й український народ, тобто про європейську культуру, так само можна говорити про культуру азійських народів, або азійську культуру. У певний час виокремилася американська культура, тобто культура європейських народів, що переїхали до Америки і в докорінно змінених обставинах активно розвивали далі європейську культуру в іншому аспекті, ніж у старій Європі.

Одночасно спостерігається і протилежний процес. Завдяки інтенсивному розвитку комунікації посилюється зближення між народами різних культурних груп, й активніші народи Азії сприймають та засвоюють собі культурні здобутки європейської родини народів і, навпаки, європейці все більше використовують деякі здобутки старої азійської культури [24, 23].

Суспільний прогрес вимагає зміцнення взаємних зв'язків, процесу взаємодії між культурами, налагодження конструктивного, створюючого взаємозв'язку держав і народів (як, наприклад,

утворення Євросоюзу). Без вивчення взаємодії культур неможливо зрозуміти ні її властивості, ні її змісту. У процесі взаємодії культур людина реалізує себе як духовна істота. Всі концепції культури, культурологічні школи так чи інакше відображають суть взаємодії культури. Пізнати процес взаємодії культури означає пізнати сутність самої культури. Жоден феномен культури не пояснюється сам по собі, як це сказав Гете, а тільки у взаємозв'язку з іншими феноменами. Застосування поняття зв'язку та взаємодії у культурній практиці надає можливість охарактеризувати одне з найважливіших понять культурології – поняття розвитку. Виходячи з того, що процес розвитку – постійна зміна культурного обличчя, той чи інший тип зв'язку надає можливість визначити напрямок цього розвитку. Розвиток культури є постійною зміною культурного простору, який супроводжується появою нової якості культури. Дуже важливе значення має направлення розвитку. Направлення розвитку культури здійснюється шляхом нагромадження одноякісного матеріалу, який визначається типом взаємодії культур.

Такий взаємний обмін культурних впливів у різних народів дає різні результати. Ось чому образ людської культури є надзвичайно багатоманітний, ті самі впливи різними народами по-іншому сприймаються, по-іншому розвиваються і дають різну, національно відмінну, культуру. Цим і зумовлюється багатство і різноманітність загальнолюдської культури. Загальнолюдська культура – це немовби спільна безмежно багата скарбниця, до якої кожний народ вкладає надбані ним культурні скарби. І чим культурніший народ, тим більші культурні скарби він вносить до загальнолюдської культурної скарбниці. Ця скарбниця доволі багата, до неї входять народи високорозвиненої культури, які, в свою чергу, творять цілі культурні групи народів з дуже відмінними засадами і виявами своєї культури [24, 23]. Кожна з цих культур надзвичайно різноманітна. Якщо взяти культуру європейських народів в цілому, то вона має багато спільного в культурних засадах її складових. Але разом з тим культура кожної складової (тобто Англії, Франції чи України) є дуже відмінною між собою. Також культура великих багатомільйонних народів в загальному понятті є єдиною, але в різних місцевостях, тобто її складових, неоднакова. Наприклад, загально-

українська культура і її складові: гуцули, бойки, лемки, волиняни, поліщуки, наддніпрянці та ін. – виявляють значну різноманітність.

Але незважаючи на дещо відмінні культурні ознаки у Карпатах, у Степу тощо, український народ в цілому має свою тисячоліттями вироблену єдину українську культуру, яка є синтезом автохтонних та сприйнятих ззовні складників. Так поєднання поганських і християнських світоглядних уявлень – характерна риса багатьох жанрів українського фольклору [13, 38], зокрема обрядової пісні. Це колядки, щедрівки, веснянки, купальські пісні, які сягають ще дохристиянського походження. Деякі з них змінилися з прийняттям християнства, наповнилися християнським змістом давні колядки та щедрівки, інші, такі як купальські, до християнства не пристосувалися і більшість з них у добі християнства зникла.

Так само українська література XVII-XVIII ст. значно відрізнялася від літератури XIX ст., і навіть література першої половини XIX ст. досить відрізняється від літератури початків XX ст. У цьому ж плані можна говорити про пластичне мистецтво старокнязівської доби, яке відрізняється від мистецтва доби козацького бароко, а це останнє відмінне від класичного мистецтва кріпацької доби, яка, в свою чергу, відрізняється від сучасного модерного українського мистецтва [24, 25]. І ту саму постійну зміну культурних форм і виявів спостерігаємо в усіх галузях народної культури. Живий народ живе – значить змінюється, і разом з тим змінюється і його культура.

Інтеграція попередніх десятиліть зробила величезний внесок у розвиток малорозвинених країн, але в цей же час припинила ріст високорозвинених. Втрати у духовному та культурному житті спостерігаються серед багатьох держав. Ми ж (українці), натомість, зберегли свою духовність, бо ми мали цю культуру. Еміграція ж з країн Азії, Африки не збагатила Європу, оскільки ці заробітчани не несли своєї культури.

І в цій постійній зміні деякі риси, деякі форми культурних виявів відмирають і втрачаються, деякі приходять нові, і деякі знову виявляють незвичайну живучість. В житті народу немає застоїв, все невпинно й постійно змінюється. Відбувається постійна зміна, постійна еволюція культурного життя і цей процес має свої закони.

Постійна взаємодія, взаємовплив культур з метою збагачення, а не панування чи підкорення, є джерелом, рушійною силою культурного прогресу.

Тема 13. **ІДЕЯ РІВНОПРАВНОСТІ КУЛЬТУР У СУЧАСНОМУ СВІТІ**

Кожне співсуспільство створює свою власну культуру, яка супроводжує людину протягом її життя та передається від покоління до покоління. У результаті в історичному процесі виникає багато культур. Культура формує в людей почуття приналежності до визначеної спільноти. Члени однієї культурної групи, як правило, відчують порозуміння, довіряють і співчують один одному більше, ніж стороннім. Їхні загальні почуття відбиті в традиціях, звичаях, мові. Однак культурні злети в історії людства відбуваються здебільшого внаслідок проголошення пріоритету особистісних цінностей. Ймовірно, співвідношення особистісного й загальнолюдського як вагомих факторів культурного розвитку ще чекає остаточного з'ясування у культурологічних дослідженнях [14, 76].

У дослідженнях окремих проявів культури з метою зниження напруження у взаємовідносинах людини з витвореною нею культурою, у визначенні місця й ролі специфічного прояву кожної культури та їх взаємних зв'язків і впливів учені оперують такими категоріями, як "етноцентризм" та "культурний релятивізм". Тому, важливою проблемою є оцінка людиною іншої культури. Часто люди оцінюють інші культури через призму своєї власної. Така позиція називається етноцентризмом. Етноцентризм (від грец. *ethnos* – плем'я, народ) – схильність людини оцінювати всі життєві явища крізь призму цінностей власної етнічної групи, яка розглядається в якості еталона (зразка); розуміється як перевага власних культурних цінностей над усіма іншими. Значною мірою етноцентризм властивий для усіх суспільств, навіть патріархальні народи відчують перевагу власної культури над культурою усіх інших народів. Тому він визначається як загальнолюдська реакція, що торкається усіх груп у суспільстві і майже кожного його індивіда. Етноцентризм – необхідна умова прояву національної

самосвідомості і навіть звичайної групової лояльності. Можливі й крайні прояви етноцентризму, наприклад, шовінізм при якому висловлюється зневага до культур інших народів. Однак у більшості випадків етноцентризм проявляється у толерантних формах, і основний принцип його дії ґрунтується на ідеї переваги власних цінностей. Треба відзначити і його консервативну роль, негативний вплив на розвиток культури. Історичний досвід показує, що консервативний прояв етноцентризму, при якому стан власної культури визначається як найкращий, найдосконаліший, а сама така культура не потребує ніяких змін, а тим більше запозичень з інших культур, може значно уповільнити й навіть загальмувати процеси суспільного розвитку [14, 76-77].

Етноцентризму протистоїть культурний релятивізм. Культурний релятивізм (від лат. *relativus* – відносний) – метод, що є спробою об'єктивного аналізу різних суспільств або культур, за яким цінності однієї культури визначаються незалежно від цінностей іншої. Найсприятливіший спосіб досягнення цієї мети – опис різних типів суспільства. У широкому розумінні культурний релятивізм означає, що певні ідеї характерні лише для якогось конкретного суспільства і не можуть бути використані для порівняння різних суспільств. Релятивіський підхід утверджує множинність культур та їх типів. Культурний релятивізм наголошує на абсолютному самотутті будь-якої культури. У відповідності до цієї установки будь-яка культура може бути зрозумілою лише у її власному контексті і лише тоді, коли вона розглядається в цілісності. Звичайно, це правильно, що жодна цінність, жоден звичай не може бути зрозумілий якщо його розглядати осібно. Культурний релятивізм сприяє розумінню тонких відмінностей між близькими культурами. Але не треба забувати про світову культуру, адже усі культури так або інакше пов'язані між собою. Культура об'єднує людей, інтегрує їх, забезпечує цілісність суспільства. Проте об'єднуючи одних, вона протиставляє їх іншим. Всередині цих спільнот можуть виникати культурні конфлікти. Таким чином культура може нерідко виконувати і дезінтегруючу функцію.

Прояв етноцентризму, як і культурного релятивізму, пов'язаний з функціонуванням культурних універсалій, що існують у кожній

культури. До культурних універсалій відносять: спорт, хореографію, звичаї, релігійні обряди, виготовлення зрядь праці, житло, одяг, виховання тощо. На культурні універсалії впливають навколишнє середовище, особливості історичного розвитку тощо. Так, для різних країн і народів можуть бути характерні різні види спорту, елементи хореографії і т.п. Головне те, що в різних культурах у тій чи іншій формі ці елементи культури існують [14, 78].

Розмаїття людської культури вражає. Усталені форми поведінки змінюються від культури до культури, часто вони радикально протилежні тим, які люди в інших суспільствах вважають “нормальними”. Тому характерні прояви поведінки є аспектами широких культурних відмінностей, які відрізняють суспільства одне від одного.

Невеликі суспільства прагнуть бути культурно однорідними, тоді як індустріалізовані суспільства самі по собі культурно розмаїті й складаються з численних субкультур, які іноді дуже різняться між собою.

Відмінною особливістю будь-якої культури є її “багатошаровий” характер, внаслідок чого у ній можуть відбуватися одночасно зміни, направлені в різні сторони і з різною швидкістю. Рух до оновлення, як правило, викликає накопичення тенденцій до стабілізації, що приводить рано чи пізно до відкочування і змін орієнтацій.

Кожна культура має власні унікальні моделі поведінки, які можуть видаватися чужими людям іншого культурного походження. Майже кожна діяльність може здатися дивною, якщо описувати її вихопленою з контексту, а не сприймати її просто як частину повсякденного життя людей.

Ми не зможемо зрозуміти звичаї та вірування окремо від культури, частиною яких вони є. Культура має вивчатися під поглядом її власних значень та цінностей. Наскільки можливо, потрібно намагатися уникнути етноцентризму. Це означає, що потрібно розглядати інші культури, порівнюючи їх зі своєю власною. А що людські культури відзначаються широкою розмаїтістю, то не дивно, коли людям однієї культури часто буває важко поставитися прихильно до ідей та поведінки тих, хто належить до іншої культури.

У всіх країнах сучасного світу держава керує культурними процесами як за допомогою відповідного законодавства, так і з використанням фінансових, економічних, адміністративних і політичних засобів. У сучасних країнах існують закони, які регламентують діяльність системи освіти та науки, роботу засобів масової інформації, охорону культурної спадщини, охорону авторських прав як у сфері науково-технічної, так і художньої творчості. Законодавчо регламентується право окремої людини і груп людей на задоволення їх культурних потреб. Розвинені держави щорічно направляють значну частину коштів державного бюджету на фінансування освіти, науки, проектно-конструкторських досліджень, на підтримку державних установ культури (музеїв, театрів, архівів, бібліотек, сховищ кінофотоматеріалів, консерваторій, концертних залів), охорону і реставрацію пам'яток культури.

У ХХ ст. виявив себе величезний інноваційний потенціал культури, здатної докорінно змінювати життя людей. У першу чергу це пов'язано з науково-технічною культурою. За оцінкою фахівців, сучасний науково-технічний прогрес призводить до того, що кожних 5-6 років відбувається зміна поколінь техніки. Це означає, що відповідним чином повинні змінитися професійні знання і навички людей, їх спосіб життя, потреби. Разом з тим, з'ясувалася і величезна небезпека стихійного розвитку культури, використання досягнень людської творчості у вузьких інтересах, для створення нових інструментів і форм пригноблення людини. Тому одним з найважливіших завдань фахівців у галузі культури, широкої громадськості, керівників держави є вироблення і проведення продуманої культурної політики, тобто політики в сфері культури, яка визначає цілі культурного розвитку, основні принципи, методи і засоби регулювання культурних процесів у сучасному суспільстві.

Визначальну роль у виробленні сучасної культурної політики відіграє ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти та культури. ЮНЕСКО, при визначенні принципів культурної політики виходить з широкого розуміння культури як сукупності яскраво виражених рис, духовних і матеріальних, інтелектуальних та емоційних, які характеризують суспільство або соціальну групу. Культура в такому розумінні включає в себе, крім мистецтва і

літератури, способи життя людини, основні права людини, системи цінностей, традиції і віри [23, 33].

Одним з основоположних принципів культурної політики є принцип єдності і різноманіття культур. Цей принцип означає, що світова культура являє собою результат культурної творчості усіх народів, які складають людство. Культура кожного народу є частиною світової культури. З цього випливає декілька висновків. По-перше, відмова від розподілу культур на “вищі” та “нижчі”. Необхідно визнати рівність у цінності всіх культур і право кожного народу і кожного культурного співтовариства утверджувати, зберігати свою культурну самобутність і забезпечувати її повагу. По-друге, збереження культури – це обов’язок не тільки народу, що її створив, але й усього міжнародного співтовариства, оскільки творіння культури цього народу є частиною світової культури. ЮНЕСКО розробила і здійснює програму охорони пам’яток світової культури. По-третє, збереження й утвердження культури кожного народу не означає культурної самоізоляції. Культурна самобутність народів оновлюється і збагачується внаслідок контактів з традиціями і цінностями інших народів. Культура – це діалог, обмін думками і досвідом, осягнення цінностей і традицій інших [23, 33].

Розвиток культури будь-якого народу в сучасному світі не може відбуватися поза рамками міжнародної співпраці. Міжнародна культурна співпраця як принцип культурної політики повинна сприяти взаєморозумінню народів, створенню у їх відносинах атмосфери поваги, довір’я, діалогу і миру. Міжнародна культурна співпраця повинна базуватися на повазі гідності і цінності кожної культури, на відмові від спроб встановлення будь-яких форм нерівності, підкорення або заміни однієї культури іншою, на рівновазі в культурних обмінах.

Складною проблемою сучасної світової культури є індустрія культури та її продукція – масова культура. Навіть незалежно від наших оцінок естетичних та моральних цінностей, які пропагуються масовою культурою, абсолютно очевидним є її уніфікуючий вплив на свідомість та смаки людей, розмивання національних культурних традицій, агресивна поведінка в інформаційному просторі [23, 34-35].

Кожна культура – це той специфічний спосіб переживання світу, на якому ґрунтуються всі наступні складові культурного універсуму. Центральним переживанням людини традиційної культури є інтегрованість, внутрішня спорідненість із навколишнім світом. Кожний народ має систему цінностей, яка визначає і характеризує саме його спосіб життя, формує типові для представників даної нації особливості поведінки і мислення, які лежать в основі творчості цього народу.

Існує поняття етнокультурного стереотипу як узагальненого уявлення про типові риси, що характеризують той чи інший народ. Це або автостереотипи (думки людей про свій народ), або гетеростереотипи (те, що люди думають про інші народи). Іноді вони співпадають, іноді сперечаються один з одним. “Англійська манірність”, “французька галантність”, “німецький педантизм”, “китайські церемонії”, “українська господарність” – всі ці і безліч інших уявлень складають етнокультурні стереотипи [23, 32].

Кожна з більш ніж двох тисяч національних культур, що існують у світі, має свою специфіку, яка і робить її неповторною й унікальною. Ця своєрідність виникає на основі впливу географічного чинника, особливостей історичного шляху народу, взаємодії з іншими етнокультурами. У будь-якій національній культурі основоположною і базисною є народна культура. З часом на її основі поступово формуються професійні наука, література, мистецтво [23, 36].

Також, треба звернути увагу на те, що культура українського народу є частиною світової культури, світової цивілізації. Вона розвивалася за спільними законами, в руслі розвитку європейської культури, хоча і має свої особливості, як і кожна національна культура, базується на тезах самобутності і самостійності.

Відсутність власної держави протягом багатьох століть, майже 350-річне існування України у складі Росії призвели до тісного переплетення обох культур – російської і української, коли одна культура живилася іншою, взаємозбагачувалася, вихідці з України отримували освіту, жили багато років в Росії і працювали для загальноросійської культури і навпаки, коли етнічні росіяни живилися українськими національними ідеями, мотивами, темами, сюжетами, співпрацювали з діячами української культури.

Тому, відчутні і негативні наслідки такого характеру розвитку української національної культури. Протягом тривалого часу багато талановитих людей, які народилися і виростили в Україні, потім покидали її, зв'язували своє подальше життя і творчість з російською, польською, іншими культурами.

Разом з тим, не можна забувати, що Україна завжди була пов'язана із зовнішнім світом, збагачувалася сама цими зв'язками і виносила свої досягнення на суд світової громадськості. Багато діячів української культури – вчені, музиканти, живописці, письменники – в різні історичні епохи вчилися за кордоном, працювали в бібліотеках Європи та Америки, лабораторіях, викладали в західних університетах, виступали на сценах західних театрів разом з іноземними акторами, давали сольні концерти, виставлялися на мистецьких виставках та в музеях, друкувалися в закордонних видавництвах, газетах, журналах тощо.

Вільно володіючи класичними та іноземними мовами – латинською, грецькою, англійською, французькою, німецькою, російською та ін., – вони робили переклади українською мовою наукової та художньої, світської та релігійної літератури, залучаючи українського читача до надбань світової культури.

Вагомий внесок у світову культуру зробили і українці діаспори. У ближньому та дальньому зарубіжжі вихідці з України інтегрувалися й інтегруються у загальнокультурний процес тих країн, де вони оселилися і їх особисті надбання стають надбаннями націй до яких вони “пристали”.

Нинішню культурну ситуацію в Україні можна охарактеризувати як результат різних культурних впливів і тяжінь, що й породжує як соціальну, так і внутрішньоособистісну напруженість. Перебуваючи на перетині традиційної, радянської, модерної і постмодерної культурних форм, український соціум і кожний його представник окремо змушені формувати свої моделі соціальних подій, використовуючи – у найрізноманітніших поєднаннях – інтерпретаційні схеми, що походять з усіх цих смислових просторів. Виявлення таких складових має наблизити нас до розуміння тих непростих особистісних смислових колізій, із якими ми стикаємося на зламі культур та епох.

Так фактор національної культури стає символом соціальних змін, адже в них найповніше втілюється майбутній розвиток української національної ідеї. У суспільстві все більше усвідомлюється загальна потреба в культурі, яка здатна вплинути на поступ суспільства загалом. Культура все ґрунтовніше починає розумітися як найважливіший здобуток нації, її сутність, бо культура – це те, що зберігає й утверджує не тільки особистісне, але й національне існування. Перспективність розвитку української культури залежить від готовності її представників до культурної активності, яка в значній мірі залежить від стану їхнього менталітету. Передумовою розвитку української культури є зростання в багатьох її сферах національної культурної самосвідомості, реального освоєння культури [15, 552-555].

Таким чином, треба зазначити, що немає культур першорядних чи другорядних, усі культури світу рівноправні, кожна з них є складовою світової культурної цілісності, створеної людством протягом тривалого історичного часу [14, 80]. Отже, знання культури власного народу і світової культури сприяє духовному розвитку людини, збагаченню її духовного світу. Розуміння культур інших народів, повага до їх цінностей і уміння гідно представити культуру власного народу – характерні риси сучасної, по-справжньому культурної людини.

Тема 14. ЛЮДИНА, ПРИРОДА, ТЕХНІКА, КУЛЬТУРА

Життєдіяльність людини здійснюється у трьох основних сферах: по-перше – природному середовищі, в якому людина функціонує як біологічний організм; по-друге, у соціотехносфері – сукупності машин та механізмів, що оточують людину; по-третє – у культурному середовищі, де її функціонування здійснюється завдяки наявності моральних, естетичних та інших соціальних цінностей. Всі сфери взаємозв'язані і впливають одна на одну та на людину.

В міру розвитку суспільства вектори взаємовпливу змінюються [2, 16]. У сучасну епоху ми спостерігаємо домінування техносфери, де техніка є засобом перетворення навколишнього

середовища природи і самої людини. Вона виступає своєрідним посередником між людиною і природою. Важливим моментом існування техніки є утворення нею другого середовища ноосфери, технічного виробництва із власною нішею та простором, яку вона займає і нарешті, те, що між технікою і людиною існує зв'язок. Враховуючи, що людина живе у суспільстві, цей зв'язок впливає і на розвиток суспільства. Створене людиною нове середовище у сукупності машин, техніки з природним середовищем утворює соціотехносферу.

Якщо природа може існувати без людини, то людина без природи – ні. У цьому розумінні, природа, з одного боку є умовою існування людини як біологічної істоти, а з другого – є об'єктом її культуротворчої діяльності як істоти розумної. Ступінь оволодіння людиною природи знаходить свій відбиток у розвитку культури. Але втручання людини у природу не може бути безмежним. Безмежне втручання у природу означатиме знищення і природи, і людини, як складової природи. Утворення “другої природи”, тобто культури, повинно здійснюватися за законами природи і містити в собі процес її відтворення. Людина, як продукт природної та культурної еволюції, стає “точкою перетину”, яка поєднує культуру та природу в людині. Безпосереднє проживання людини в середовищі природи стає опосередкованим перебуванням її в середовищі новоутворень у культурі. Але природа залишається тією першо-осною, на якій розвинулась людина, в той час як культура стає специфічним буттям людини після “оволодіння” природою.

Особливість та необхідність втручання людини в природу зумовлена не тільки біологічною властивістю людини, але й бажанням покращити умови свого життя, що вона здійснює на шляху позагенетичного програмування завдяки культурі. В цьому розумінні культура є смертю природи. Як свідчить історія та дані археологічних розкопок пустелі – це колись квітучі країни, які залишилися як наслідок нерозумного втручання людини в природу. Природа та культура, як завжди, протистоять одна одній. Однак природа і культура, з появою людини, не можуть існувати окремо. Доля природи, її майбутнє, залежить від ступеня розвитку культурності людини, вміння використовувати її, власне, за законами

природи. Будь-яке явище культури, як і сама людина, містить в собі дещо природне, але, безумовно, створюється природою. Людина перетворює природу за власними потребами. Таким чином, культура – це специфічний спосіб існування людини в природі.

Відповідь на запитання про виникнення культури є відповіддю на запитання про виникнення і розвиток людини у взаємодії із природою. Водночас втручання людини в природу є необхідною умовою її відокремлення від останньої і є засобом повернення в лоно природи. Чим гармонічніша ця взаємодія, тим якісніше життя людини, тим оптимістичнішим є прогноз відтворення як природи, так і людини.

Природа є об'єктивною засадою і необхідною умовою людського життя та культури. Ось чому культура – це природа, яку перетворює людина, утворюючи себе, як істоту культурну. Однак, оволодіння природою не є обов'язковим джерелом виникнення культури, хоча і виступає однією з умов її розвитку. Виникнення культури йде паралельно процесу оволодіння людиною власної природи. Досить часто процес оволодіння природою проявляється як зовнішнє втручання, що порушує природну рівновагу, вносить в неї руйнування, часткове знищення окремих видів флори і фауни.

На думку П.Флоренського, не створення знярядь праці формує культуру, а проекція поза творчими колами людської сутності, яка пов'язана з проривом в галузі духу. Людина, яка винайшла олівець – творець культури, а робітник, який його робить, є тільки робітником. Ось чому, не створення матеріального виробництва є метою життя людини, а культура, як вище досягнення її творчого розвитку. І все ж таки без матеріального виробництва і його результату – техніки людина не може обійтися. Техніка за висловом Х.Ортеги-і-Гассета “онтологічний кентавр”, частина якого взята з природи, інша – від людини. Нарешті техніка є засобом, який змінює саму людину.

Важливим моментом існування техніки є утворення нею особливого середовища – технічного виробництва. Враховуючи, що людина живе у суспільстві це середовище впливає і на розвиток суспільства. Створене людиною нове середовище у сукупності машин, техніки разом з природою складає соціотехносферу.

В середині ХХ століття технічний розвиток набув бурхливого характеру, ознакою якого стало формування промислового потенціалу небаченої кількості із властивими тільки йому рисами такими, як: автоматизація, комп'ютеризація, впровадження обчислювальної техніки, широке застосування ядерної енергії, використання космосу та океану для потреб людини.

У зв'язку з цим проблема переваг та недоліків техніки постала надзвичайно гостро. Людину непокоїть небезпека масштабних загроз для її життя з боку техніки. Сьогодні людина використовує атомну енергію, це можливо і є добре, але з іншого боку, якщо подивитися інакше можна констатувати, що уся Європа є заручницею (і не тільки Європа) атомних фугасів у вигляді АЕС. Можна припустити, що очікує людину, якщо вони всі з якихось причин вийдуть з під контролю людини.

Аналогічно, можна подивитися критично і на використання космічного простору, який перетворився у космічне сміттєзвалище зіпсованих, виведених з ладу та самознищених космічних апаратів. Майбутньому людству треба буде додати чимало зусиль для того, щоб повернути космосові його природний вигляд. За висновками К.Ясперса позиція щодо оцінки техніки у житті людини може бути оцінена як: оптимістична, песимістична, нейтральна.

Як ми бачимо, створена людиною нова соціальна система: людина-техніка-природа, являє собою складний організм, який не можна оцінювати однозначно, який поруч із позитивними моментами у житті людини містить у собі і моменти, негативні тенденції розвитку яких вимагають системного аналізу та постійного контролю за нею з боку людини. Збільшення кількісних та якісних характеристик сучасної цивілізації не розв'язує проблему її перспективи, а навпаки виводить її ще на більш високий – небезпечний для життя людини рівень [19, 338]. Тепер людина починає розуміти природу техніки як щось значно складніше, ніж те, що вона уявляла, тобто техніка, її поширення та застосування – це завжди “палиця з двох боків”. Усвідомлення такої ситуації змушує по-новому дивитись на світ, на природу, на життя людини і надає змогу зробити висновок, що вся планета – один дім. Сьогодні людство в притул постало перед необхідністю входження суспільства в нове соціо-

культурне поле на принципах гармонії людини-техніки. Цей процес знайшов своє відображення у новому напрямку його еволюції, який називається – коеволюція, та вимагає комплексного підходу, який враховує не тільки позитивні, але й негативні наслідки еволюції техніки. Мова йде про принципово нову стратегію людської діяльності, в якій наслідки техногенного процесу не могли б випереджувати техногенні зміни у суспільстві. Це стосується і використання природних ресурсів: енергії, корисних копалин, кількості та якості машин та механізмів, які людина застосовує в своєму житті. Йдеться не про песимістичну, оптимістичну або нейтральну оцінку розвитку техніки, йдеться про пошук принципово нових джерел енергії: використання сонячної енергії, енергії вітру, створення екологічно чистого електричного або водяного двигуна тощо. Якщо цього не буде впроваджено, планета Земля згодом стане непридатною для життя, що призведе до виродження людини як біологічної істоти.

Техносфера забирає сотні людей (тільки в автомобільних катастрофах гине понад 1 млн. людей щорічно). Аналіз кількісних показників свідчить, що з урахуванням наслідків застосування техніки, техногенних катастроф, цю цифру можна збільшити до 10 млн. Усе це є свідченням того, що людство сьогодні вичерпало ліміт екстенсивного розвитку техніки. Шлях до розв'язання проблеми техносфери – у пошуку принципово нового джерела енергії. Такий пошук повинен починатися з осмислення сутності техніки, особливостей її впровадження, усунення негативних наслідків її використання тощо. Тобто проблема розгортається у площині перспектив співвідношення людини і техніки.

На кожному новому етапі розвитку історії, людина пізнає, що процес розвитку має, як внутрішні детермінанти, які лежать в основі технологічної логіки, так і зовнішні, пов'язані з логікою соціокультурної динаміки. Освоєння матеріальних законів розвитку техносфери – це тріумф людського інтелекту, тріумф розвитку матеріального світу, який має кінець. Але людина може використати усі корисні копалини, знищити усі ліси, а знищивши це – вона знищить і себе, тобто цей тріумф є трагедією здорового глузду.

У підході щодо перспективи розвитку техніки виділяють кілька детермінант:

1) *Технологічна детермінанта*, згідно з якою еволюція техніки не залежить від соціальних та політичних систем та інших соціокультурних елементів. Прибічники цієї моделі зауважують, що жодна людина не погоджується з тим, чим техніка є сьогодні для людини.

2) *Ціннісний детермінізм*: Адепти цієї моделі вважають, що технічний розвиток вписується у загальний соціальний і культурний контекст, у систему соціокультурних цінностей. Вони вважають, що технічний розвиток визначається зовнішніми чинниками та обставинами.

3) *Нетрадиційний детермінізм*. Прибічники цього напрямку вважають, що попередні цивілізації (лемурійці, атланти) володіли властивістю використання енергії тонкого світу. Ми займаємось сьогодні обслуговуванням свого фізичного тіла, витрачаючи на це увесь свій потенціал. Завдання полягає у тому, щоб вивчити “телепатичну мову”, можливість передачі та використання енергії думки, космічної енергії тощо. Деякі вчені вважають, що 1 метр кубічний абсолютного (космічного) простору містить у собі потенціал, який дорівнює 40 трильйонів ядерних бомб. Основним джерелом цього виду енергії на думку Є.Мулдашова є: добро, любов та чистота думок. Це коли позитивна енергія добра, любові витрачається на створюючий процес. Досягнути цього етапу можна шляхом потужної роботи самореалізації та самопожертви заради добра та загальнолюдської любові.

Саме за цим альтернативним джерелом енергії наше майбутнє, тоді людству не потрібна буде нафта, вугілля тощо. Загально-визнано є те, що сьогодні техніка збагачує людське існування і є засобом, за допомогою якого людина пристосовує його до себе, разом з цим між людиною і технікою з'являються нові проблеми:

- а) проблема природного і штучного інтелекту;
- б) нові умови життя людини у новому штучно утвореному нею середовищі.

Усе це ускладнює перспективу співіснування людина-техніка. Завдання полягає у звільненні людини від машини, у необхідності

збереження власне людської ідентичності. Людина стає все більш залежною від існуючих технічних систем (електромережі, водопостачання, транспорту тощо). Техніка, уніфікуючи та стандартизуючи життя людини веде до знищення національної самобутності культури, зниження її духовного рівня.

Технічний прогрес перетворює людину у раба з її обслуговування, надавши людині певні послуги техніка вимагає за це розплати, створення обслуговування та вдосконалення її самої. У результаті, вже сьогодні 80-90% техніки створено не для людини, а для обслуговування техніки, яка забирає у людини її вільний час, прив'язує її до себе, змушує працювати на неї.

Таким чином, технічний прогрес є і регресом, він руйнує природу людського існування, особливу небезпеку складає можливість самозахиснення людства внаслідок необережного поводження, особливо з атомною технікою.

Перспектива розвитку проблеми техніки – це перспектива оволодіння нормами культури, переважною більшістю людей. Коли питання культурності ототожнюється з питанням міри, міра стає необхідністю поведінки людини, а не нормативною рисою її характеристики. Лише тоді людина спроможна оцінити та усвідомити зв'язок сьогодення з нашим минулим, відновити не тільки знання про себе, а й знання себе.

Усвідомлення техніки в житті людини – надзвичайно актуальна проблема. Її вирішення надасть можливість визначити закономірності їх співіснування, та перспективу розвитку.

Феномен техніки є проявом самореалізації людини в житті та оволодінні нею природою. Технічний розвиток, тоді стає корисним людині, коли здійснюється згідно з розвитком науки. В сучасних умовах цей зв'язок стає ще більш тісним, він впливає на розвиток техніки моралі або робить мораль більш технічною.

Найважливішою характеристикою техніки є фатальне захоплення людини у свій полон, неспроможність оволодіти нею у всесвітньому масштабі, що вимагає утворення загальносвітових інституцій потребує глибокого розуміння та енергійних дій щодо пошуку нових альтернативних джерел енергії і на їх основі – виготовлення техніки і технологій нового покоління.

Тема 15. КУЛЬТУРА, КОНТКУЛЬТУРА, СУБКУЛЬТУРА

Про сутність культури як специфічного феномена людської діяльності у широкому розумінні йшлося в першій темі. Проте зазначимо, що для будь-якої культури характерний принцип спадкоємності. Спадкоємність – це процес запозичення з минулого цінностей матеріальної і духовної культури, різноманітних ідей і зразків, досвіду і навиків, тобто усіляких результатів, засобів і форм організації творчої діяльності попередніх поколінь людей та їх дальше використання (після критичної переробки або без неї) наступними поколіннями для вирішення своїх соціальних і культурних завдань.

Своєрідним механізмом спадкоємності є традиції, за допомогою яких зберігається і передається досвід попередніх поколінь. В сучасних умовах, коли реалізується курс на прискорення соціально-економічного розвитку нашого суспільства, значення виховного потенціалу традицій все більше зростає. Це, зокрема, обумовлено тим, що молоде покоління становить значну частину населення України, є важливою рушійною силою сьогоденних перетворень. Прикладом є активна участь молоді у президентських виборах 2004 року. Виховання на традиціях – це передусім виховання історією. Тому молоді потрібно дати найвірніше уявлення про історичний досвід минулого для того, щоб вона використала все краще і передове при розбудові і вдосконаленні усіх сфер життєдіяльності нашої держави.

Загальновідомо, що культура складається з багатьох взаємообумовлених і взаємодіючих елементів. Тому без аналізу цих елементів неможливо правильно оцінити ціле, тобто такий феномен як культура.

В структурі культури важливе місце займають субкультура, контркультура, попкультура. В основі їх існування і розвитку лежать протиріччя між культурою “Заходу” і “Сходу”, алфавітного та ієрогліфічного ареалів культури, культури християнського та мусульманського світів, сільської і міської культури. Ось чому будь-яка культура може бути водночас позитивною і негативною, конструктивною і деконструктивною, реальною і химерною, ви-

сокою і низькою. Розвиток кожної культури залежить від способу життя народу, характеру політичного правління, рівня світосприйняття та світоусвідомлення.

У загальноприйнятому значенні **субкультуру** розуміють як особливу сферу культури, яка утворюється в середовищі різних соціальних груп населення і формує властиві саме їм специфічні елементи культури, звичаї, цінності, традиції, норми моралі, моду, одяг, говірку, власну ієрархію цінностей. Всі ці відмінності закріплюються у свідомості, передаються із покоління у покоління, займаючи свою просторову нішу у національній культурі. У цьому розумінні субкультура синкретична (неподільна – від грецької *syncretig*), виступає елементом єдиного цілого тої чи іншої національної культури. Субкультура може відрізнятись від основної культури певними етнічними, мовними або навіть релігійними ознаками. Крім цього вона може мати соціальну, вікову або релігійну специфіку. Існує, наприклад, дитяча, молодіжна (студентська) субкультура, субкультура колишніх військовослужбовців, пенсіонерів, інвалідів Великої вітчизняної війни, робітничого класу, сімейна, субкультура “нових українців”.

Кожна з перелічених субкультур може мати властиву тільки їй специфіку. Наприклад, субкультура військовослужбовців розподіляється за належністю до того чи іншого роду військ, за часовими межами на субкультуру учасників Великої вітчизняної війни, війни в Афганістані, радянських збройних сил і збройних сил незалежної України. Молодіжна субкультура також має аналогічний розподіл: молодіжна учнівська культура у якій відокремлюється дитяча та юнацька, хлопчача та дівоча. У студентській можна виділити субкультуру привілейованих учбових закладів, учбових закладів нижчих рівнів акредитації, ліцеїв і гімназій, коледжів та інститутів, академій та їх філіалів, художніх і медичних, технічних і гуманітарних, сільськогосподарських і міжнародних, загальноосвітніх та вузькопрофільних.

Єдиної загальноприйнятої типологізації субкультур у культурології немає. Поняття субкультура дуже рухливе, жваве і змінне. Б. Єрасов розглядає 10 субкультурних типів: субкультура бідних і багатих, міська і сільська, класова, кримінальна, молодіжна, елі-

тарна, девіантна та гендерна. А. Шилов аналізує три субкультури: деліквентну (злочинну), молодіжну і професійну. Найповніша типологізація субкультур, на нашу думку, належить К. Соколову. Він виділяє такі її різновиди:

- статево-вікові спільноти субкультур (дитяча, молодіжна, чоловіча, жіноча, пенсіонерів, інвалідів);
- соціально-професійні спільноти субкультур (робітників, інтелігенції, заробітчани, еліти, злочинців);
- релігійні спільноти субкультур (християни, мусульмани, представники сучасних нетрадиційних релігій).

До окремого виду субкультур можна віднести маргінальні культури, які виникають на межі різних взаємодіючих культур, субкультур, тимчасових угруповань як, наприклад, Верховної Ради, культура представницьких владних структур. Іноді субкультура починає “воювати” з субкультурами інших соціальних спільнот, претендує на роль та значення загального, вступає у протиріччя з офіційною культурою. Цей процес можна назвати культурною революцією. Однак, субкультури можуть і мирно співпрацювати, доповнювати одна одну. Прикладом може бути молодіжна субкультура.

Історично молодіжна субкультура починається із 60-х років ХХ ст., коли підлітки від 13 до 19 років заявили про своє право мати самостійну культуру. Серед них особливо виділялися рокери. Це одягнуті з ніг до голови в шкіру мотоциклісти, які наводять жах на людей. Світ рокерів – їх банда, їх релігія – рок, їх Бог – спортивний Ісус на зразок Джеймса Бонда. Французький, соціолог Жозет Аліа зауважував, що самі рокери називають себе “королями”, володарями інших авангардних груп.

Що стосується світосприйняття рокерів, то, як показує англійський соціолог П. Уїлліс, вони оцінюють світ із “життєстверджуючою надійністю”; їх власні цінності, почуття так сильно укорінились в них самих, що утворюють частину очевидної буденної реальності. Рокери культивують “чоловічий дух”, жорстокість і прямоту спілкування.

Живучи в створеному ними однозначному світі, рокери покладаються головним чином на власну силу і фізичний самоконтроль.

Центральне значення їхнього принципу полягає у відмові від наркотиків. Загальна орієнтація отримала у рокерів втілення у підкреслено “чоловічому” стилі поведінки. Ці риси роблять рок-групу специфічною моделлю субкультурного молодіжного об’єднання.

Прикладом специфічної молодіжної субкультури може бути і баба. Вигляд її представників зберігає риси відомої ідентифікації з Христом. Вони носять довге волосся “під Ісуса”, натільні хрестики, затаскані штани. Разом з тим хлопці та дівчата одягаються також в індійські туніки, прикрашають волосся квітами. Баба поспіху повільні. Вони люблять запах сандалового дерева. Їх бог – та ж суперзірка, тільки з домішками чогось “східного”.

Баба – послідовники хіппі, каліфорнійських молодіжних кампусів кінця 60-х рр. та їх ідеології. Їх світ подібний до нереалізованої мрії. Цілими днями баба слухають музику, перебуваючи в наркотичному сп’янінні. Представник цієї субкультури м’який та пасивний. Він проповідує християнську мораль та марить Індією, де тільки і можна створити свої общини. Жозет Аліа вважає, що музика цієї субкультури – найбагатша, найкрасивіша в світі джазу [4, 111-113].

Субкультури виконують різні функції. Серед них можна виділити такі: нагромаджуючу, інноваційну, соціалізаторську, світоглядну.

Функція нагромадження покликана зберігати культурні досягнення минулого, раніше відкритого, історично усталеного. Ці субкультури – архаїчні моделі збереження і реставрації тих культурних надбань, які для суспільства загалом уявляються анахронізмом. Такими, наприклад, можуть бути субкультури, що культивують старі вірування і культури. Своєрідні секти, закриті товариства старанно відмежовуються від взаємодії з іншими культурами і субкультурами, від зовнішнього світу.

Інноваційна функція навпаки уособлює в собі інновації, культивує нове, виявляє себе як “лабораторія минулого”, як стихійна “експериментальна” структура культурного поступу. Інноваційні субкультури не завжди визнаються потрібними, не завжди несуть у собі прогресивне начало, тому часто-густо не приживаються. Зрозуміло, що про прижиття і розвиток інновацій, які ворожі загальнокультурному “ядру”, базовій субкультурі конкретного суспільства не може бути й мови. Але для впровадження і розповс-

юдження навіть позитивних інновацій необхідна доволі потужна соціальна підтримка.

Сутність соціалізаторської функції субкультури полягає в тому, що будь-яка особистість – це продукт суспільства. Завдяки соціалізації людина залучається до суспільства шляхом засвоєння мови певної соціальної спільноти, відповідних способів мислення, властивих тій чи іншій культурі, форм раціональності й чуттєвості, прийняття норм, цінностей, традицій, звичаїв, взірців поведінки. Процес соціалізації охоплює всі можливі прилучення до культури, за допомогою яких людина набуває соціальної природи і здатності брати участь у соціальному житті. Соціалізація здійснюється упродовж усього життя людини – від дитинства до старості. Цим обумовлені життєві устремління, духовні шукання і ціннісні орієнтації людей різної вікової адаптації, зокрема молоді. Юність втілює у собі нову історичну реальність, але не перетворює культуру, не змінює її стандарти. Важливо наголосити, що прилучення молоді до панівної культури відбувається шляхом засвоєння духовного фонду лише у тій частині, що відповідає її життєвим прагненням. Але проходить вік пошуку, бродіння і культура знову повертається до своїх стандартів. Таким чином, субкультури потрібно розглядати як епізод в історичному розвитку, бо їхнє покликання – прилучати людей до панівної культури, що домінує у суспільстві.

Світоглядна функція субкультури передбачає формування у своїх прибічників поглядів на мету і смисл життя, на зв'язок їх інтересів і потреб із загальною системою соціальної та природної дійсності, обгрунтовує світоглядні ідеали та орієнтації. Світові та вітчизняні культурологи вважають, що субкультури не впливають на зміну цінностей та ідеалів, а навпаки вливаються у загальнолюдську культуру, несучи при цьому нові орієнтації удосконалення і перебудовчі тенденції. Отже, субкультури є потужними каталізаторами культурно – історичної творчості, провісниками культури майбутнього. Субкультури несуть постійне оновлення культурного життя, без них західна цивілізація не набула б властивого їй культурно – історичного життєвого запалу.

Із субкультурою тісно взаємодіє така ідейна течія як контр-культура. Вона набуває найбільшого розвитку в 60-70-х рр. ХХ ст.

як суспільний рух “бунтівних” соціальних груп студентства, хіппі та альтернативних комун.

Термін “контркультура” ввів у науковий обіг американський соціолог Т. Роззак у 1969 році, випустивши у світ книгу “Становлення контркультури”. Цей термін вживається у сенсі культурної моделі певної групи, яка протистоїть, або перебуває у конфронтації до панівної суперкультури та субкультур просуспільних спільнот. Прикладом може бути відома контркультура в західному суспільстві – богеми а в ній стиль життя і поведінка хіппі, рокерів (фанатів мотоспорту), скінхедів (бритоголових), панків, тедів, інших неформальних молодіжних груп. Для їхньої культури характерним є прагнення до самовияву, бажання жити сьогоднішнім днем, вимога цілковитої свободи, любов до екзотики, шокуюча для пересічної людини манера мислення і спілкування, спонтанна неконтрольована розумом поведінка, схильність до масових “тусовок”, навіть оргій, організація різного роду “молодіжних комун” і колективних сімей з непорядкованими інтимними стосунками, інтерес до окультизму і релігійної містики. Це входить у конфлікт і з такими цінностями панівної західної культури, як самодисципліна й самообмеження, копітка праця з метою досягнення успіху. Також яскравий приклад контркультури – мартинізм та цвінглізм у західній церкві що призвів до модернізації християнства. Це і експресіонізм, абстракціонізм, кубізм, футуризм, і навіть примітивізм у живописі як опозиція офіційній культурі, офіційному мистецтву. Згадаймо Є.Мане який в 1865 році написав і виставив на огляд славнозвісну “Олімпію”, яку офіційна культура зустріла критикою, бо картина шокувала пересічного громадянина відсутністю традиційних ідеалів. Критики писали про “брудний” колір картини, непристойну вульгарність одаліски з жовтим животом. Чорна кішка намальована біля ніг “Олімпії” стала символом скандаліста Є.Мане.

Поняття “контркультура” складне, різнопланове і багатозначне. Американський соціолог Р.Мертон ввів для позначення контркультури таке поняття як дизфункція, яке відображає порушення рівноваги соціальної системи та теорію “аномії”, тобто особливого етапу людської свідомості, підставою для якої є розклад існуючих

ідеалів. У книзі “Соціальна теорія та соціальна структура” він зробив спробу класифікувати усі типи стосунків “контркультури”, звівши їх до таких як: 1) Конформізм: повернення контркультури на “круги своя” і визначення єдиних цілей засобів існування; 2) Новаторство: бажання зберегти (офіційні) норми культури упродовж пошуку нових; 3) Ритуалізм: переорієнтування уваги на моральний аспект засобів досягнення мети; 4) Ізоляціонізм: спрямоване ігнорування традиційних норм та цінностей культури; 5) Бунт: відмова від існуючих цінностей і намагання створити свої цінності.

У сучасній культурології термін “контркультура” використовують у трьох значеннях:

- для позначення соціально-культурних установок, які протистоять фундаментальним принципам офіційної культури;
- для ототожнення із західною молодіжною субкультурою 60-х років ХХ століття, яка демонструвала критичне ставлення до сучасної культури та заперечення її як “культури батьків”;
- для аналізу субкультури у межах якої протиставляються нові культурні цінності та орієнтири широким соціальним верствам населення.

Закономірно, що в історії постійно змінюються соціальні реалії, народжуються нові духовні цінності. Далеко не завжди вони породжують нову культуру. Адже, щоб виникла принципово нова епоха, необхідні нові ціннісні орієнтації, які змінюють структуру всього життя. Контркультура у цьому сенсі проявляє себе у вигляді механізму культурних новацій. Відповідно, поява нових ціннісних орієнтирів є провісником нової культури. Так, історія християнства у Європі починається з протистояння офіційній культурі, з проголошення нових святинь і цінностей.

Контркультура ХХ ст. стала протестом не так проти масової культури, як проти її офіційного визнання і посиленого проникнення у свідомість мас. З цього приводу культурологи мають різні точки зору. Одні стверджують, що нібито західна культура віджила себе і буде замінена міфологізованою культурою Сходу з її культами. Культурофілософ А.Белл також вважає, що традиційна західна культура вже замінена новою і називає її модерністською. Інший

дослідник Б.Бергер в книзі “Вживання контркультури” говорить, що на Заході виникла нова альтернативна культура, яка увібрала в себе старовинні традиції – анархізм, пасторалізм, азіатські релігійні та містичні культури, розум американських індіанців, нігілізм та інше.

Бергер доводить, що молодіжні субкультури не зникли безслідно, вони вплели в тканину традиційної урбаністичної культури чужі для неї різнокольорові барви. У результаті цього і сама тканина виявилась зміненою. На думку Бергера, процес створення нової культури буде продовжуватись. Сьогоднішній плюралізм духовних і ціннісних орієнтацій – запорука майбутньої універсальної культури, яка в свою чергу дасть основу наступного діяння “батьківської” культури.

Таким чином, в залежності від реалій сучасного світу ми можемо сказати, що для визначення ролі контркультури мають значення не тільки окремі феномени, а вся сукупність субкультур. Зберігаючи та відновлюючи себе, всі разом сприяють справжній ціннісній революції. Через це контркультура є спільним витвором, який склався в результаті пошуків нового ціннісного ядра сучасної культури. [4, 115-116].

XX століття породило такий феномен культури як “конгломератна культура”. У ній можна вивести такі тенденції розвитку як:

1) Витиснення духовних цінностей на периферію людської свідомості;

2) Посилення процесу прагнення суспільства повернутися до лона культури і духовності, зробити своє життя наповненим.

Техніцизм на рубежі XIX-XX століть, оспіваний італійським футуристом Марінетті, у XX ст. став “релігією культури”. Однак є і негативні тенденції. Сьогодні збільшується роль та значення мегаполісів де зростає кількість маргінальних (непридатних для культуротворчої діяльності груп населення: “бомжів”, “наркоманів”, “алкоголіків”). А.Тойнбі написав, що це призвело до всезагального розкладу, втрати почуття культурного. Людина стає деталлю машини. Разом із втратою індивідуальності вона втрачає і потребу в духовному вдосконаленні і винна в цьому поп і мас культура. Початком мас і поп культури була преса на прізвисько “жовта”. Саме вона наприкінці XIX ст. почала культивувати скан-

дальні сенсації, підняти інтерес до інтимного життя знаменитостей, доступну але тендітну форму подачі новин. Згодом особливого значення набуває радіо і кіно. Безпосередньо кіно виробило естетику “ескапізму”, тобто спроможності ввести глядача у світ вигаданих реалій романтичних героїв та неіснуючих проблем. Після Другої Світової війни широкого розповсюдження набуває телебачення і прокат дешевих коміксів у м’яких обкладинках. Сьогодні поп і мас культура це популярно-розважальні жанри (кримінально-детективні, естрадні шоу, комедійні романи), продукція засобів масової інформації (газет, журналів, телебачення, реклами)

Одним із феноменів поп і мас культури є “китч”, що у перекладі з німецької означає “розповсюджений”. В основі “китча” знаходиться рецепт щастя. Він передбачає кілька типів відносин між людиною і культурою: аскетичне, гедоністичне, агресивне, кібернетичне, сюрреалістичне, функціональне.

Китч, як ми бачимо, складає комбінацію усіх можливих варіантів стосунків між людиною і культурою, посередником яких стає мистецтво, радіо, кіно. Згідно із висловлюванням А.Моля “китч” – це найсучасніший стиль масової культури. Він та інші форми поп і мас культури – “вестерн”, “бойовик”, “шлягер” володіють магією зваблювати людей і складають одну із закономірностей розвитку культури. Наслідки цього процесу дуже суперечливі, від позитивних до негативних. Розвинута техніка поп і мас культури з одного боку робить мистецтво доступним усім соціальним групам, з другого ця загальнодоступність робить і мистецтво і культуру загалом елементом торгівлі, перетворює їх на предмет побуту. Знецінення і спрощеність сприйняття нівелює справжнє мистецтво. Крім цього поп і мас культура відкривають можливість щодо поширення “псевдокультури”, розрахованої на масового споживача. На жаль ця небезпека стосується і України, яка опинилася полем “двобою” “американізації” і “русифікації” української культури. А.Шварцнеггер поруч із серіалом “Дорога Маша Березіна” притягує до екранів телевізорів тисячі українських глядачів. Водночас справжнє українське національне мистецтво стає для багатьох українців невідомим.

Тема 16. МИСТЕЦТВО У СИСТЕМІ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СУСПІЛЬСТВА

Духовні цінності становлять основу духовної культури. На відміну від технічної і соціальної культури духовна – позбавлена прагматизму. Її сутність – не користь чи вигода, а “радість духу” – краса, знання, естетичне задоволення. У духовній культурі людина отримує найбільшу свободу творчості, а безмежний простір для творчості дає мистецтво.

У сучасних тлумачних словниках вказується, що слово “мистецтво” може позначати:

- 1) будь-яке заняття, що вимагає відповідних знань і вмінь;
- 2) майстерність, вправність у якій-небудь справі;
- 3) галузь художньої діяльності та її наслідків – художніх творів.

Отже, до мистецтва можна віднести всю людську культуру.

Про походження мистецтва існують різноманітні твердження. Однією із перших концепцій була концепція, опрацьована у XVIII ст. Д.Дідро. Вона отримала назву “натуральна”, оскільки вчений стверджував, що природа послужила першим взірцем для мистецтва. Л.Нідерле, спираючись на біологічно-еволюціоністську концепцію Ч.Дарвіна, повторив загальну думку про походження мистецтва як повторення природи. Відома концепція Є.Ларше та Г.Крісти, яка стверджує, що “дозвілля легкого життя народжує мистецтво”. Слід згадати “теорію ейдетизму”, родоначальником якої був У.Шекспір. Згідно цієї концепції мистецтво виникає, як спостереження... за хмарами, що утворюють різні художні образи. Виділяють “трудоу” концепцію Г.Плеханова. Її суть полягає у твердженні про виникнення мистецтва внаслідок трудової діяльності. Щодо походження мистецтва як наслідку гри йдеться у працях К.Блюхера та К.Гросса [20, 45].

У XX ст. М.Закович подає витоки мистецтва як необхідність передачі інформації, корисної для життя, від одного покоління до іншого.

Цікавими є відомості про мистецтво первісних людей. Археологи стверджують, що перші люди на Землі з’явилися 200000 або 400000 років тому. Людина стала спроможною до творчості тоді,

коли виробила примітивні знаряддя праці. Перші розкопки були проведені у 1833-1834 рр. у Франції. П'ятдесят років по тому П.Меріме висловив думку, що найдавніші знахідки належать до кам'яного віку (епоха верхнього палеоліту). Буше де Перти знайшов примітивне зображення голови ведмедя на стіні печери Ласко. Зображення, що відносяться до пізнього палеоліту називають "макароні" (40000-50000 років до н.е.) Ці трафаретні зображення людської руки, нанесені кінчиками пальців на вогкій глиняній поверхні, свідчили про перші спроби самовираження людини і її спілкування з навколишнім світом.

Особливістю малюнків цього періоду було те, що зображаючи людину і тварину, митець надавав більших розмірів останній (об'єктові полювання). Збереглися гравюри тварин, малюнки на кістках, камені, рогу оленя та ін. Про те, що первісний митець володів доброю пам'яттю, тонким спогляданням, свідчать детальні зображення диких коней та корів.

У знаменитому малюнку печери Ласко у Франції первісний художник змалював цілу трагедію: пораненого списом бізона, поруч з яким лежить жертва – людина, далі є загадковий жезл із верхівкою у вигляді птаха (можливо, символ душі, що залишає тіло).

У 12 тис. до н. е. у мистецтві первісної людини виникають зміни. Майстерність художника стає вільнішою, але зникає місткість, малюнок набуває вигляду схеми. У 10-8 тис до н. е. відбувається сходження льодовика, розвивається рибальство, збирання, що також відбивається у мистецтві. Пам'ятки доби мезоліту вперше виявили у Іспанії (1908 р.). Помітно, що у малюнках зникає колоритність, посилюється схематизм. Зустрічаються вже великі композиції: череда тварин, яких переслідують мисливці зі списами, малюнки військових дій, сцени страти тощо. У добу мезоліту зникає пропорція: тіло людини іноді зображають тонкими лініями, бо намагаються передати рух, позу і т. п. Цікаво, що на малюнках спостерігаються численні нашарування. Це свідчить про намагання ворожих племен закріпити своє право на певну місцевість малюнком.

У добу неоліту внаслідок танення льодовика людина була змушена освоювати нові терени. Знаходимо зображення людської

постаті і вертикальні лінії з двома-трьома перекладинами, що символізують міст через річку чи озеро. Первісні художники Норвегії малювали тюленя, кита, рибу, лося [20, 11].

2000 років до н.е. настала епоха бронзи, що принесла великий розподіл праці. Виокремлюються скотарські, землеробські племена і ремесло. З'являються нові види мистецтва.

При виникненні класових держав (Месопотамія, Вавилон, Єгипет, Китай та ін.) створюються нові умови для розвитку мистецтва. З'являються такі його види як: епос, музика, монументальна скульптура тощо. Малюнки на керамічному посуді зображають схематизовану людську статуру, тварин, сцени жертвоприношення і поклоніння сонцю та воді – природнім силам, які впливали на землеробство і скотарство.

В Україні відкрито лише одну стоянку шелонської людини. Археолог І.Боровиковський у 1946 р. знайшов біля міста Кам'янець-Подільський (с. Лука Врублівецька) 50 кам'яних виробів людини, що жила там 300000 р. до Христа.

На наших теренах знайдено також близько 50 стоянок мустьєрської людини (100000-40000 рр. до Христа). Археолог Ф.Вовк у с. Мізин знайшов орнаментовані меандром браслети. "Меандри" – це насічки, які робила первісна людина на кістках тварин гострим предметом. Зображені на них пташки були єдиними такого виду у світі. Знайдено дві щелепи мамонта, прикрашені розписом червоною фарбою (датовані 25000-20000 рр. до Христа). У 1965 р. він знайшов зразки мізінського мистецтва у с. Василівка над Дністром [17, 45].

Внаслідок розкопок було здобуто єдині на всю Європу мушлєві намиста, гірський криштал, фігурки праматері-жінки та єдиний у світі будинок з кісток мамонта, критий шкурами (близько 12000 р. до н. е.). Віднайдення археологами залишків Трипільської культури (I пол. IV- кінець III тис. до н. е.) засвідчують, що трипільці – одне з найбільших племінних об'єднань Східної Європи свого часу – наші пращури мали досить розвинену культуру. Отже, етногенез українців співпадає у часі із формуванням інших народів світу [9, 115]. За висловлюванням М.Кордона Трипільська культура сягала розвитку єгипетської цивілізації і постала джерелом розвитку

усього європейського вогнища культури [10, 24].

Виділяють три найважливіші ознаки первісного мистецтва:

1) його міфологічний характер, який був основою зародження і формування художньої образності;

2) його застосування до практики, яка в свідомості первісних людей була необхідною для вирішення назрілих завдань;

3) його ритуально-магічний характер, який надавав художній творчості елементи ігрового дійства. Первісне мистецтво було синкретичним, тобто існувало у нероздільній єдності з іншими формами матеріальної і духовної діяльності.

Отже мистецтво – унікальний спосіб чуттєвої об'єктивізації руху свідомості. Воно є свідченням якісно нового розкриття дійсності не як імітації, а як бачення і створення живої нової реальності. Мистецтво – це особлива форма художньо-образного пізнання та відображення дійсності у процесі життєдіяльності і самовідтворення людини. Ця вища здатність відображення світу (утворення другої природи) за законами краси властива виключно людині і є, власне, те, що називають художньою діяльністю, тобто, мистецтвом. З часів античності мистецтвом називали також навички і вміння виготовляти необхідні для життя речі.

Універсальність мистецтва як засобу збереження життєдіяльності, не тільки не втратилась, а, навпаки, зросла тому, що в ньому з'являються все новіші й різноманітніші види і жанри.

Спостерігаючи за розвитком художньої культури людства, вчені зауважили, що відбуваються два протилежні процеси. З одного боку йде процес диференціації: мистецтво виокремлюється із первісного синкретичного стану, відділяється від інших форм культури, існує самостійно. З другого боку, відбувається інтеграція мистецтва з різними формами культури, злиття видів, родів.

У ході свого розвитку мистецтво поділилося на такі види. Перший – це “чисте” мистецтво. Воно відокремлене від практичних завдань. Творці – переважно професіонали. Художня творчість у сфері “чистого” мистецтва набуває суспільно-культурного смислу тільки тоді, коли є споживачі та цінителі його продуктів. Тому для розвитку “чистого” мистецтва потрібні не тільки його творці, але і зацікавлені в ньому люди.

Другий напрям – прикладне мистецтво. Вироби прикладного мистецтва на відміну від “чистого” призначені для практичного вжитку. У прикладному мистецтві значне місце займають традиційні народні промисли. Різновидом прикладного мистецтва є декоративно-ужиткове мистецтво (оздоблення повсякденних речей). Виникають нові напрямки прикладного мистецтва, пов’язані з розвитком суспільного життя. Внаслідок еволюції техніки останнім часом народилося чимало варіантів прикладного мистецтва. Наприклад, поліграфічне мистецтво включає в себе: технічний дизайн, книжкову графіку, мистецтво реклами і т.п.

Третім напрямком є самодіяльно-розважальне мистецтво. Тут відсутній поділ на професіоналів-творців і професіоналів-споживачів мистецтва. Розважально-ігрове мистецтво – непрофесійне. Зміст його існування полягає не у створенні високохудожніх творів, а у “творчому самовираженні” особистості.

Для мистецтва першочергове значення має специфіка знаків, зумовлена особливостями їх сприйняття людьми. Так мова живопису – це візуальне сприйняття семіотичних засобів (художніх символів). Мова музики – музичні символи, які сприймаються на слух. Сутність мистецтва мови полягає у зв’язку слів із їх значенням а не просто зі звучанням. Тому мовне мистецтво – це особливий тип, основою якого є знаковий матеріал невербальної мови. [18, 169].

Виділяють два типи сучасного мистецтва: візуальні та аудіальні. Візуальні мистецтва найбільш багаті за різноманітністю застосування знакового матеріалу. Бо за даними психологічних досліджень через очі ми отримуємо понад 90% інформації. Візуальні мистецтва поділяються на два класи: статичні, або “матеріальні”, коли художні твори втілюються у нерухомому знаковому матеріалі і динамічні, або “процесуальні” твори, у яких рух є головним семіотичним засобом. Динамічні мистецтва втілюються, головним чином, у пластиці рухів людського тіла (пантоміма, різноманітні види хореографії).

Аудіальні мистецтва оперують тільки одним типом знакового матеріалу – комбінаціями звуків, що розрізняються за їх силою, тоном, ритмом, тембром. Художня організація цього матеріалу – це

музика (духова, ударна, струнно-смичкова та ін.). На основі інтеграції мистецтв виділяється ще один його тип – синтетичне мистецтво. До нього відносяться: театр, кіно, цирк, телебачення тощо.

Розвиток комп'ютерної техніки сприяв виникненню нового виду мистецтва. Це мистецтво “віртуальної реальності”. Засобами комп'ютерної техніки імітується вплив зовнішніх стимулів на всі інформаційні канали людини, і це сприймається нею як повна ілюзія реальності.

Цікавим є питання у якому зв'язку перебувають художня культура і мистецтво. Художня творчість виступає синонімом художньої культури. Але до мистецтва належить тільки та частина художньої культури, яка виконана на високому рівні та має художню цінність для інших людей. У художню культуру включені не тільки результати діяльності професіоналів, але й вся величезна інфраструктура, яка їм сприяє. Мистецтво – спеціалізована професійна діяльність, побудована на властивості людини виражати свої відчуття у художньо-образних засобах і жанрах [4, 200].

До художньої культури входять окремо вибрані народні, частково масові твори. До мистецтва відносять тільки продукти елітарної культури – картини Пікассо, музику Лисенка, храм Софії Київської, театр Станіславського та ін. Займатися народною творчістю може хто завгодно, а заняття мистецтвом потребує певної підготовки. Щоб отримати право професійно займатися мистецтвом, художник повинен оволодіти основами майстерності. Отже, художня культура – це елітна культура, заснована на народній культурі. Мистецтво – це тільки елітна культура.

У мистецтві – частині художньої культури – є, як у культурі взагалі, своя нормативна система. Але вона суттєво відрізняється від тієї, яка існує в культурі. У культурі нормативна система керується всіма людьми, а в мистецтві – тільки тими, хто її створює.

Так оцінку мистецькому творові виносять професіонали-експерти, критики і знавці, упорядники аукціонів і державні чиновники, якщо вони регулюють розвиток культури. При цьому вони керуються не тільки власними смаками і почуттями. У них є об'єктивні стандарти. Це пануючі в даний історичний період естетичні стилі. Естетичний стиль представляє собою сукупність принципів і кри-

теріїв, пов'язаних з побудовою художньої форми в конкретному напрямку. Вони складають нормативні начала мистецтва. І тут ми змушені розрізняти мистецтво і художню культуру. Наприклад, естрадні зірки скоріше відносяться до художньої культури, але необов'язково – до мистецтва. І лише деякі з них удостоюються такої високої честі [4, 205].

Істина, Добро і Краса – це три основи, на які спирається духовна сфера суспільства. Що б ми не взяли із цієї сфери – релігійне вчення, наукову теорію чи педагогічний прийом – вони обов'язково будуть в тій чи іншій мірі відповідати трьом головним принципам духовності. У науковій теорії на перший план виступає Істина, у релігійних вченнях – Добро, у сфері освіти – те й інше. У художніх творах на перший план виступає Краса. Всі види художньої творчості, які відповідають даним критеріям, ми можемо називати видами мистецтва. Сюди відносяться: література, музика, живопис, скульптура, театр, кіно, балет і класичний танець, архітектура тощо.

Особливість мистецтва полягає в тому, що воно спрямоване на вироблення таких художніх форм, цінностей та ідеалів, які не спрямовані на безпосереднє обслуговування практичних (утилітарних) потреб людини, а тільки – художньо-естетичних.

Соціальна значущість мистецтва визначається рівнем впливу художніх образів на внутрішній світ людини, на всі напрямки її соціальної діяльності. Передаючи людям конкретно-чуттєвий соціальний досвід, мистецтво використовує феномен емоційної пам'яті людини, яка в багато разів сильніша за раціональну. Емоційна пам'ять надзвичайно тривка і формується як “пам'ять серця” без усякого заучування.

Спостерігається стимулюючий вплив мистецтва на здібності людей. Доведено, що з великим навантаженням у школі можуть краще впоратися діти з розвинутими художніми інтересами. Згідно з висловленою гіпотезою, перш ніж ученень візьметься за вивчення основ різних наук, його мозок має досягти певного рівня розвитку. Це відбувається лише за умови постійних і повторювальних сенсорних впливів. І ось тут найважливішу роль відіграє художнє виховання.

Зовнішній вигляд людини, вміння її через зовнішність передати свій внутрішній світ або, навпаки, приховати його, продемонструвати свою індивідуальність або, навпаки, створити потрібний імідж є сьогодні важливим елементом естетичної культури особистості. Відомий італійський філософ А.Банфі так оцінив естетичну вагомість одягу (як і того, за допомогою чого людина формує свою зовнішність: "Одяг завжди є важливим елементом особистості, дзеркалом того, що в людині є природного або фальшивого, колективного чи індивідуального, манірного чи справжнього [7, 39-40]. Слід при цьому пам'ятати, що зовнішність людини не є її особистою справою, це – передусім умова обопільного спілкування та взаєморозуміння людини і громади, що вимагає поваги до суспільних норм і правил. Людство, створюючи ідеал особистості, передбачає розвиток у ньому фізичної досконалості, високих моральних якостей розвинутої естетичної свідомості. Головним помічником у цьому виступає мистецтво.

Мистецтво слугує і засобом спілкування. Художнє спілкування неможливе без фантазії і уяви, воно обов'язково передбачає реальне чуттєве переживання. Тим самим мистецтво надзвичайно розширює сферу спілкування, вводячи в нього елементи свободи (незалежності від реальних обставин життя і повсякденних потреб) та універсальності (подолання обмеженості в часі і просторі).

Поряд з театром, література і кінематографія є такими видами мистецтва, які найширше і найповніше відтворюють складність і розмаїття суспільних зв'язків особистості, дають змогу їй соціально адаптуватися. Спілкування з мистецьким твором нерідко здатне відіграти в житті людини більш вагому роль, ніж спілкування з реальними людьми. Водночас завдяки художньому спілкуванню коло пошуку духовно близьких людей безмежно розширюється.

Індивідуально-особове прилучення до культурної спадщини свого народу забезпечує особисті національно-культурну визначеність, включення в національну спільноту. Так здійснюється єдність етносу і спадкоємність поколінь всередині нього.

У спілкуванні через мистецтво немає потреби в перекладі, посередникові, бо його мова зрозуміла всім. Вона винятково ба-

гата – в ній закодовано набагато більше змісту, смислу, оцінок, почуттів, ніж в інших формах спілкування. Ось чому мистецтво першим руйнує упередженість одного народу до іншого. Разом з тим доступність і всезагальність мови мистецтва знищує національні, соціальні часові кордони між людьми [7, 397-399].

М.Закович у своїх працях переконливо доводить, що мистецтво – важливий засіб підвищення ефективності праці. Можливості мистецтва у розвитку творчого потенціалу людини активно досліджуються вченими США, Японії, Франції та інших країн. У США, зокрема, стали практикуватися так звані “курси креативності”, на яких керівники і спеціалісти навчаються творчому вирішенню різноманітних виробничих проблем. На цих курсах широко використовується мистецтво як засіб розвитку ініціативи та творчих здібностей. У Франції в спеціальних центрах для керівників високого рангу організуються стажування, на яких значна частина занять відводиться художній культурі; їхня мета – навчити стажистів розуміти музику, живопис, архітектуру. Виявлено, що в результаті стажування його учасники набувають навичок відчуття смаку до добре зробленої роботи, гармонійних професійних відносин, упорядкованості.

Таким чином, мистецтво є вищим проявом художньої діяльності людини, складає її основну вартість. Серед духовних цінностей людства виділяються художні твори, які зберегли усе, створене людством протягом багатьох тисячоліть. Мистецтво – це суб’єктивна реальність, яку творить художник аналогічно до закономірностей трансформацій індивідуальної свідомості.

Мистецтво є носієм необхідних для існування людини ідей та естетичних потреб, а художня культура – серцевина її загальної культури.

Тема 17. КРИЗОВІ ЯВИЩА В КУЛЬТУРІ.

Досвід історії свідчить про те, що культура у власному розвитку проходить певні етапи: народження, розквіт, занепад. Однак занепад культури не означав її повного знищення. На ґрунті ко-

лишньої культури народжується нова культура, яка проходить подібні етапи розвитку і так до безкінечності... Характерною ознакою занепаду є порушення гармонії у взаємозв'язку цивілізації і культури, яке відображається у певних кризових явищах. Ось чому вивчення такого феномену культури як криза є предметом уваги багатьох досліджень.

Проблема кризи культури не є новою в культурології. Ще італійський філософ XVIII ст. Віко поставив її як одну з найактуальніших. Обстоючи ідею культурного прогресу, логіки в історії, він один з перших зрозумів існування закономірностей цього розвитку. В 80-х роках XIX ст. Ф. Ніцше продовжуючи ідеї Віко зробив висновок про те, що у європейській культурі поступово нарастають протиріччя, кожна нова епоха їх акумулює та збільшує і все це, в кінцевому результаті, веде до кризи культури.

Освальд Шпенглер на початку XX ст. продовжив дослідження Фіхте. Книга Шпенглера "Занепад Європи" зробила у цьому розумінні сенсацію. Вийшовши одразу після першої світової війни вона перетворила О. Шпенглера у "владстеліна думок" свого часу. Поясненням цього була ситуація, коли Германія після поразки у війні 1914-1918 року зруйнувала ілюзію про безтурботне майбутнє німецького народу і німецької культури. Дрібному громадяниніві німецького суспільства здавалось, що попереду у його житті чекає тільки безладдя-хаос. Розгублений війною він сприйняв книгу О. Шпенглера фатально.

Однак книга Шпенглера за глибиною та концепціальною постановкою проблеми кризи, вийшла за межі однієї країни, а її ідеї почали мандрувати до інших країн. Так у 20-х роках XX ст. концепція кризи Шпенглера отримала широке розповсюдження в американській соціології. Саме там, в Америці, виникла теорія про "культурне відставання" суспільної свідомості від поступу науково-технічного прогресу, якій безпосередньо і є загрозою культури. Думки Шпенглера підхопив А. Тойнбі, П. Сорокін, М. Бердяєв та інші вчені.

Перший висновок, який зробив Шпенглер був відображений у теорії циклічності, тобто зміні замкнених незалежних одна від одної культур іншими культурами. Кожна культура уявлялась автором

Занепаду Європи ізольованим етапом розвитку всесвітньої історії. Гіперболізуючи ідеї власних ідейних попередників (у першу чергу Віко) Шпенглер однобічно стверджував про фатальність повернення людства та людської культури до першопочаткового стану, в якому вона раніше перебувала.

Другий висновок зроблений Шпенглером стосується пророцтва подібного Апокаліпсису Нового Заповіту про прихід судного Дня. Шпенглер вважав себе “богообраним”. Переконавав, що здійснив “коперніківське” відкриття у галузі культурології, підрахувавши вік існування кожної культури – 1000 -1500 років.

Шок Другої Світової війни, який отримало людство, сприяв розповсюдженню цих фаталістичних думок Шпенглера. Вивчення проблеми кризи культури розв’язувалось, у багатьох випадках, саме в цьому напрямі. Так, П.Вилар, наприклад, констатував, що навіть у технічно розвинутих країнах наукова свідомість не є пануючою серед переважної більшості людей, що антинаукові ідеї володарюють серед них. До цього ж можна додати велику кількість сучасних теорій і доктрин екологічної катастрофи, ядерного самознищення людства, тощо. Які живляться складною економічною, соціально-політичною та демографічною ситуацією у світі у цілому.

М.Бердяєв у книзі “Воля к жизни и воля к культуре” (Берлін, 1923) стверджував, що культура, її стан, розвиток і відповідно криза – є наслідком вчення про панування духу у житті людини, в якому розкривається сенс буття і сенс культури. Культура у цьому розумінні антропоцентрична і антропологічна. Він стверджував, що стара Європа зрадила духу власного минулого, відмовилась від нього, цивілізація у неї перемогла культуру. Цивілізація – це смерть культури. І ця смерть панує у культурі після розквіту духу, і супроводжується його занепадом. Отже, він як і Шпенглер проблему кризи культури бачить у проблемі кризи свідомості, кризи духовних цінностей. Саме панування тих чи інших цінностей і визначає дух культури, її гармонію з цивілізацій.

Кожна культура в історичному минулому і сучасна культура теж, відображає перевагу духовних цінностей певного виду. Ось чому розвиток культур – це насамперед, розвиток тої чи іншої домінанти – шкали духовних цінностей. Боротьба духовної домі-

нанти з іншими домінантами на рівні субкультур супроводжується і відображається кризою культури або культурною конфронтацією. Культура перестає бути само цінною і тому вмирає. Особливо це помітно сьогодні, ось чому феномен кризи свідчить не тільки про змагання вартостей, але й їхніх систем – світогляду, якій власне і продукує ці системи. Культура не є наслідком нового життя, вона є наслідком нових цінностей. Вона втілює в життя істину пізнання: добра – в моралі, краси – в літературі і мистецтві, божественного – в релігії.

Таким чином кризові явища у культурі виникають не як частина культурного розвитку, а власне самі і є процесом знецінення духовних цінностей у суспільстві. Так, наприклад, розквіт античної (грецької культури) припадає на час досить слабкої державної влади, примітивного виробництва, роздертої на шматки протиріччям міжполісної боротьби країни. Епоха Відродження теж була часом жахливого, нестерпного життя у якому і згадки не було про красу у її вищому розумінні.

Недарма створена Римом цивілізація зруйнувала грецький оазис культури, але неспроможна була дати світові геніїв життя подібних грецькій культурі. Так трагедія культури стає наслідком трагедії цивілізації і навпаки.

Духовна ілюзія культури народжується неорганізованістю життя слабкістю її техніки, і вона, ця ілюзія, зникає, коли цивілізація оволодіває технікою та організовує життя по-новому. Тільки організована людським розумом техніка (і цивілізація) спроможна звільнити людство від ілюзії та обману культури створити справжню цивілізацію! Однак, в дійсності, цивілізація знищує особистість. Особистість розвивається тільки в культурі.

Яке ж положення речей, який стан суспільної думки сьогодні, який вирішує долю співвідношення цивілізації і культури та роль у ньому свідомості і духу?

Сьогодні відбувається становлення планетарної цивілізації, розвиток культури вступає в новий перехідний етап, який деякі вчені називають –глобальним або “глобалтех”. Свідченням цього є не тільки катаклізми кінця ХХ ст. війни, революції, терор, хаос і геноцид, але й глобальні проблеми сучасності і економічна криза,

вичерпання енергетичних ресурсів, загроза нової світової війни, протистояння християнського та мусульманського світів і культур, наркоманія і алкоголізм, рак і СНІД та багато інших проблем.

Цілком зрозуміло, що аналіз цих проблем надає можливість людству знайти відповідні шляхи щодо їх вирішення. Перелічені катаклізми, кардинально змінили зміст сучасної культури. Деякі діячі культури, письменники та митці роблять спробу осмислення глобальної кризи, висвітлюють її як народження нової цивілізації з притаманними їй цінностями та ставленням до світу. Це надало змогу зробити висновок, що формування кризи культури є відбитком кризи цивілізації. Освідомлення її у суспільній думці створює три головні парадигми: співвідношенні культури-людини; Взаємозв'язку культури-природи; у поєднанні культури-суспільства.

Коли ці групи інтересів-зв'язків знаходяться у балансі, розвиток культури йде еволюційним шляхом, коли баланс порушується, деструктивні процеси переважають над конструктивними, у суспільстві і культурі домінують кризові явища, такі їх продукти, які заперечують культуру за власною суттю, як наприклад – зброя масового знищення. На думку Ж.Марітена, така цивілізація не заслуговує свого імені, якщо водночас не є культурою. Подібну думку висловлював і іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет, який вважав, що минулі часи принесли людству не тільки розвиток науки і техніки, але в декілька разів збільшили населення планети.

Створивши нові умови існування, вони надали можливість відчутти легкість життя, позбавили людину моральної вимогливості до себе, відповідальності перед сучасним та майбутнім, поваги до праці і традиційних норм суспільного життя. В той же час корисні для життя людини блага (комфорт, посилення культурного обміну) разом із позитивними наслідками цивілізації свідчать про глибоку кризу, яку переживає сучасне суспільство.

У сучасному світі домінують ринкові відносини, які вирішують (через міжнародні організації) долю майбутнього розвитку планети. За образним висловлюванням А. де Бенуа, де культура – це специфіка людської діяльності, це те, що характеризує людину, як вид. Даремні пошуки людини до появи культури, появу її на арені історії саму по собі потрібно розглядати як феномен культури.

Людина і культура поняття тотожні. Культура це друга природа, яка утворюється руками людини, її духом, створюючи культуру людина створює себе. Звідси будь яка антикультурна дія водночас є і анти – людською. Коли людина перестає самовдосконалюватися, вона перестає бути “засобом” вдосконалення культури, це і є те, що ми називаємо кризою культури.

Продовжуючи думку А.Бенуа щодо самодостатності культури як умови вирішення усіх проблем її розвитку слід додати, що цей процес не відбувається автоматично, потрібна політична воля усіх державних інституцій переважної більшості країн для того, щоб гармонію цивілізації і культури підтримувати на рівні оптимальності їх розвитку, а це вимагає апеляції до існуючих у суспільстві традицій і норм моралі.

Нонсенс, але значення наслідків використання ядерної зброї людство освідомило після багатьох її випробувань, а вартість застосування в мирних цілях після багатьох аварій і катастроф у тому числі і на Чорнобильській АЕС. Тобто усі проблеми і проблема кризи культури народжені не природою, а людиною безпосередньо, при цьому є такі проблеми, які виникли тільки в останні роки ХХ ст., проблеми, яких раніше не було. Звідси можна зробити висновок, що сучасна культура, точніше її криза подібна на дію наслідків міфічного джина, з якими він вже не спроможний впоратися.

Однак без людини, без її участі у процесі вирішення проблеми кризи, розвиток культури неможливий.

Отже, людство і людська культура сьогодні стоять перед альтернативою кардинальних змін переусвідомлення ролі та значення людини, як головного чинника культурного прогресу. Висловлювання мислителів минулого про те, що краса врятує світ актуальне й досі. Людина повинна вирішити, що вона обирає: красу, чи загальноземну катастрофу. Сутність людини реалізується тільки в її діяльності, тільки на шляху утворення – краси. Реалізуючи себе в ній людина єдино має можливість залишатися людиною.

Таким чином, порятунок людства закладений в самій людині. Питання стоїть досить гостро – чи відповідає людина сьогоднішнім рівням культури, власному визначенню бути творцем культури, чи

здатна вона переосвідомити усе своє минуле? Чи є взагалі в історії людської культури напрацьований матеріал щодо цього?

Це завдання складне, його складність полягає у тому, що це може розуміти одна людина, але інші люди про це не знатимуть, це може використовувати у власній діяльності одна держава, а інші можуть робити – навпаки. Завдання це ускладнюється також і тим, що з кожним кроком уперед, поруч із позитивними виникають і напрацьовані нові – негативні тенденції розвитку. Людська спільнота культурно, релігійно різноманітна, на Землі існує багато етносів, які сповідують різні духовні цінності, отож по-різному бачать майбутнє, шляхи вирішення кризи. Однак вже понад 2000 років людство живе поруч з вічними моральними цінностями, притримуючись яких воно назавжди мало б змогу позбавити себе від катаклізмів – кризи культури. Перші пророки Рама, Заратустра, Будда, Мойсей, Христос, Магомед увібрали в себе усе надбане попереднім розвитком людства і надали можливість вирішити і вирішувати усі проблеми. Факт кризи хоч є обов'язковим та закономірним у розвитку культури, однак вона не обов'язково може розвиватися без подолання внутрішніх суперечностей, отож криза – є перехідний стан розвитку культури.

Завдання культурології показати “Мага – врату” – могутній шлях людям щодо вирішення проблеми кризи культури. На Землі сьогодні більш ніж 3000 етносів, кожен з яких реалізує цю проблему по-своєму (якщо реалізує). Але є щось між ними спільне, що мало б змогу бути підставою щодо вирішення проблеми кризи, це на нашу думку, наприклад для України є: незалежність, державність, соборність, можливість культурного волевиявлення на національному ґрунті. Справжнє зло – криза, прояв якої у культурі походить від людського розуму, що відірвався від духу.

У цьому процесі взаємозв'язку та поєднанні помітна глибинна закономірність. Так Ю.Канигін у книзі “Шлях аріїв”, для доведення цього наводить таке порівняння. Арійська ера Вікрам подібна іудейській великій епосі (25 920 років), яка поділяється на 12 частин тривалістю 2 160 років. Ера Вікрам вміщує 4 320 років, де її перша половина – адришта – люстерко другої половини. У цьому порівнянні вибух на Чорнобильській АЕС у 1986 році потрібно оцінювати

не тільки з боку кари людству за збочення з Божого шляху, але й як (згідно з законом полярності й симетрії) закономірність, яка відбулась у 2168 році до н.е. в державі Куш. Цей катаклізм як тоді так і зараз є на думку Ю.Канигіна своєрідним катаклізатором – точкою відліку щодо формування нового мислителя – шлях визначення та пошуку нових способів вирішення проблем кризи. Такими способами на думку сучасних мислителів є: перехід від тоталітаризму до демократичних форм управління державою; поширення інтеграційних тенденцій як в економіці так і в культурі; повернення до християнської скарбниці моральних цінностей віри; самоідентифікація українського народу та української культури в історико-культурному минулому; Участь України у міжнародних інституціях ООН, ЮНЕСКО щодо вирішення проблем культури. *

Переважає більшість вчених (зокрема Ф.Сарагоса, А.Швейцер, В.Паїк) переконанні, що тільки повернення до культури, до її досягнень та складових тисячолітньої мудрості людство єдино спроможне вирішити усі проблеми кризи і у першу чергу проблеми кризи духовності.

Історія розвитку людської культури свідчить, що вона знала злети і падіння, дикунство і цивілізацію, тоталітаризм і демократію. Був час, коли у полум'ї війни зникали цілі народи, знищувалось надбання усіх попередніх епох (спалення Александрійської бібліотеки, знищення до щенту перлини Германії Дрездену, тощо). Але вічним та незмінним завжди залишались духовні початки здобуті людством за всю історію свого існування.

Сьогоднішній стан кризи у культурі є відображенням нехтування традиціями минулого. Криза культури це переломний процес в середовищі самої культури і є в першу чергу кризою свідомості (відставання на думку деяких вчених духовно-емоційного розвитку від розвитку цивілізації і технізації) XXI ст. стало тисячоліттям пошуку і переходу людства до повернення першооснов духовної спадщини їх етнічно-родових витоків. Культурна спадщина є найважливішою складовою самоусвідомлення себе в історії людства. Самоідентифікація себе в історико-культурному минулому і є запорука нашого майбутнього.

Тема 18. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ХХІ ст.

В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. у свідомості людей зароджується думка, що людство проживає переломний момент свого існування. На підтвердження цього можна назвати ряд прикладів: світові війни, моральний, соціальний, інтелектуальний хаос. З другого боку, актуалізація низки глобальних проблем: екологічна катастрофа, демографічна проблема, насадження тоталітарних режимів тощо. Безумовно усі ці процеси не могли не відбитися на житті як окремої людини, так і суспільства загалом.

Сучасні соціологи, політологи, культурологи, футурологи вказують на появу багатьох суперечностей, які пов'язані із зародженням нової загальнопланетарної цивілізації. Подібні суперечності та зміни проникають в усі сфери людського життя. Не минули вони і культуру, як одну із стрижневих характеристик людського існування. У цьому контексті можна говорити про формування епохальних змін в культурі. Як доказ, можемо проаналізувати трансформації у сфері сучасного мистецтва, адже саме тут найперше відбуваються будь-які зміни які проходять у суспільстві.

Сьогодні можна спостерігати кризу сучасного мистецтва, що виражається в певній дезінтеграції, еkleктичності, а головне ірраціоналізації багатьох сфер мистецтва. Ряд дослідників у цьому контексті зазначають, що з'являється все більше фактів, котрі свідчать про примітивізацію насамперед естетичних смаків людини. Вплив ірраціоналізму зазнали практично усі галузі мистецтва. Такі тенденції можна спостерігати у живописі, музиці, літературі, скульптурі. Якщо взяти для прикладу живопис, то побачимо, що більшість сучасних художників, причому з різних шкіл та напрямів, приходять до певного "спільного знаменника". Мова про те, що вони відходять від зображення реально існуючого світу, незалежно, чи то світ людини, чи тварини, чи природи загалом.

Дійсність на полотнах таких художників постає деформованою, адже саме такою вона є у їхній свідомості. Сучасні митці керуються більше своїми власними уявленнями, своїм власним ірраціональним баченням світу, аніж емпіричним сприйняттям буття. Такі процеси мають під собою раціональне пояснення.

Криза у суспільстві автоматично породжує кризу в мистецтві, а як наслідок і в культурі загалом.

Так, один з культурологів О. Хардісон в праці “Зникнення через небесний світ. Культура та технологія в ХХ столітті” пише, що сьогодні не людина, а комп’ютери підхопили і завершують демократизацію мистецтва ще від початків дадаїзму. Очікуються настільки радикальні зміни щодо самої ідеї мистецтва, що можна говорити про можливість його цілковитого зникнення. Мова про те, що можлива заміна мистецтва людини неприродньою реальністю, яку створюватиме світ комп’ютерів [19, 323-326].

В цьому контексті необхідно також згадати футурологію, як науку про майбутнє. Сьогодні, на думку багатьох вчених футурологів, стрижневі вектори розвитку того чи іншого суспільства (політичні, економічні, культурні) великою мірою визначає науково-технічний прогрес. Беззаперечним є той факт, що НТП безпосередньо впливає і на розвиток культури. В сучасному індустріальному суспільстві будь-які дії людини як правило мають утилітарне значення. Очевидним є те, що і культура в такому суспільстві має усі шанси розвиватися в цьому ж руслі. Мова про те, що здобутки культури тяжіють до здобутків цивілізації, а як наслідок витрачають основні культурні характеристики.

Футурологи із США П. Абурден та Дж. Несбіт в цьому контексті називають принаймні десять варіантів подальшого розвитку цивілізації, а відповідно і культури. Одним з таких варіантів є повернення до художнього життя. Якщо коротко охарактеризувати цей напрям, то він передбачає залучення широкого кола населення до високого мистецтва і одночасно ріст творчого потенціалу людини. Таким чином відбувається мистецький поступ, коли в процесі вивчення культурних здобутків минулого, народжуються нові стилі у мистецтві.

Ще одним напрямом в культурології науковці називають кардинально нове співвідношення зростаючого культурного націоналізму та стилю життя загалом. Прогнозується також активізація процесів, спрямованих на становлення феміністичного руху. Ще однією тенденцією американські культурологи називають зміну так званого “віку фізики” ХХ ст. “віком біології” ХХІ ст.

Поряд з такими прогнозами ХХІ ст. називають століттям генної інженерії та комп'ютеризації. Відповідно знову бачимо поділ суспільства на тих, хто оволодів комп'ютером, підключив його до Інтернету і тих, які цього не зробили. Тоді останні починають безнадійно відставати від перших, хоча існує думка, що за великим рахунком комп'ютер завдав більше шкоди аніж користі.

Таким чином американські футурологи приходять до висновку, що сьогодні людство стоїть на початку нової ери. Нові технології розвиваються настільки швидкими темпами, що речі, які у середині ХХ ст. здавались фантастичними, стають цілком реальними сьогодні. Поряд з колосальними змінами в економіці, політиці, науці футурологи прогнозують велике культурне відродження. Сучасний світ ніби поділений на кілька великих блоків, кожен з яких покликаний виконати свою місію. Стосовно слов'янських народів, багато науковців сходяться на тому, що вони повинні реанімувати загальнопланетарне культурне життя.

Таким чином констатуємо, що в кінці ХХ, на початку ХХІ ст. спостерігається зародження нової епохи, яка характеризується стрімким ростом науково-технічного прогресу, а відповідно і докорінною зміною структури суспільства. Ці процеси без сумніву матимуть великий вплив на подальший розвиток культури. Бачимо, що на перший план виходить людина, з усіма її можливими прагненнями та сподіваннями. А одним з головних її завдань стає завдання самовдосконалення.

На сучасному етапі розвитку людство стоїть ніби на роздоріжжі. З однієї сторони постійні вражаючі здобутки. Так, за останні сто років середня тривалість життя людини збільшилася майже у два рази, розроблені препарати, які успішно долають багато невиліковних в минулому хвороб. Але на їх місці з'являються інші невиліковні хвороби, віруси та деструктивні фактори, які є наслідками прогресу. Таким чином, в такому контексті феномен прогресу можна назвати міфом індустріального сьогодення.

В переважній більшості країн поступ кардинально змінив такі галузі людської діяльності як наука, технологічна сфера, економіка тощо. Стосовно впливу поступу на подальший розвиток культури в

будь-яких її проявах не має якоїсь спільної думки. Але очевидним є те, що подібний вплив все ж таки присутній.

Стосовно перспектив розвитку культури в Україні варто насамперед зазначити, що етапним поворотом недалекого минулого потрібно вважати проголошення незалежності України. Ця подія призвела до кардинальних змін перш за все у суспільстві, а відповідно і в розвитку культури. Сьогодні формується абсолютно нова культурна ситуація, яка є підґрунтям для нової соціокультурної реальності.

Головним джерелом таких процесів потрібно вважати знову ж таки факт перебування України на зламі епох, коли міняється тип усієї організації існування. Таке реформування на суспільному рівні призводить до утворення нової культурної реальності, що характеризується зародженням нових взаємовідносин всередині суспільства. До таких взаємовідносин варто зарахувати появу нових можливостей в матеріальній площині, нову систему цінностей, правил та норм поведінки, культурних запитів, а також способів їх отримання. Таким чином приходимо до висновку, що сума названих правил і можливостей поведінки людини в соціумі призводить до утворення нової культури. Подамо риси нової культурної реальності, які вже достатньо визначилися та стабілізувалися.

Першим визначальним моментом, що пронизує усі складові як суспільства загалом, так і культури зокрема, є кардинальна зміна статусу, а як наслідок і функцій національної культури. Такий процес стає одним із пріоритетних факторів розвитку суспільства, оформлення національної ідентичності і врешті державності як такої. Тому можемо стверджувати, що саме факт національної самодостатності культури відіграє роль того критерія, який визначає і дає оцінки якісним та кількісним змінам, які відбуваються у суспільстві. Отже констатуємо той факт, що соціально-культурна реальність на сучасному етапі визначальним моментом обирає національно-культурний фактор, який відіграє роль своєрідного каталізатора.

Стрижневим підґрунтям усіх трансформацій, які проходять у суспільній свідомості виступають структурні зміни у формах власності стосовно засобів виробництва. Також ці зміни беруть участь у вибудові нових відносин у сфері виробництва, які у свою чергу

породжують нові верстви та класи у суспільстві. Відповідно формується нова мораль, психологія, взаємини в середині суспільства, вибудовуються також нові підходи у тлумаченні культури, новими стають самі форми культурного буття, а також спосіб та стиль життя. Кардинально іншими стають принципи залучення людини до культурних здобутків. Відбувається так звана комерціалізація культури, яка тим не менше призводить до підняття рівня оплати, якщо мова іде про відкриття виставки чи проведення концертів на високому рівні.

Можна констатувати, що в такий спосіб культура постійно соціалізується, набирає більш чітких характеристик в соціально-класовому плані. У зв'язку з цим, соціально-культурний поділ нового українського суспільства починає урізноманітнюватись, тим самим демонструючи соціальну багатогранність. Якщо розглядати процеси соціального "ділення" культури в загальнокультурному масштабі, можна стверджувати, що така тенденція робить можливим подальший поступ культури.

Адже чим більше в тій чи іншій культурі формується нових течій, тим повніше індивід може самовиразитись, продемонструвати своє власне "Я". Але потрібно також усвідомлювати факт, що такі трансформації, як зміна соціальних орієнтацій та ідеалів, процес суперечливий і неоднозначний. Важко передбачити, яким шляхом буде розвиватися та чи інша культура. Тому зміни в культурному житті суспільства не завжди сприймаються позитивно.

Якщо, для прикладу, подивитися на перспективи подальшого розвитку української культури, можна побачити декілька можливих варіантів. Безперечно, що розвиток культури України безпосередньо пов'язаний з інтеграцією країни на "Схід" чи "Захід".

Суспільство складається з окремих індивідів, а отже одна частина суспільства обирає "Схід", інша "Захід", а дехто ще не визначився у своєму соціальному виборі. Хоча в даному випадку потрібно зазначити, що Україна впродовж багатьох віків акумулювала культурні здобутки як "Заходу", так і "Сходу". Такі ж процеси спостерігаємо і сьогодні. Але, залучаючи в своє буття культурні елементи інших народів, Україна завжди залишається державою з власним, автентичним культурним багажем.

Тим не менше, оскільки в основі будь-якої культури покладені норми та цінності, спроби змінити усталені соціальні орієнтири призводять перш за все до перегляду “старих” цінностей, та вибудови “нових”.

Також фундаментальне значення при виборі подальших шляхів культурного розвитку України має осмислення “природи” самої культури і паралельно зняття ідеологічної цензури та будь-якого тиску з боку держави. Ліквідація названих факторів призвела до практичної реалізації принципу культурного плюралізму, уможливила розвиток великої кількості нових форм культурного життя. Такі процеси звільняють культуру від різноманітних ідеологічних нашарувань, а тому роблять можливим подальший новий розвиток культури. Адже в саму суть культури покладено принцип розвитку.

Слід зауважити, що одним із методів збагачення культурного життя в суспільстві є побудова регіональної структури культури. Адже організація прийнятних умов для розвитку специфічних структур культури в окремих регіонах України складає загальну структуру культури.

Зміни в культурному житті суспільства пов’язані з появою нових духовних запитів, які активізувалися в результаті зацікавлення до надбань національної культури з одного боку, а також впливом новітніх культурних здобутків (як українських, так і зарубіжних) з другого.

Такі новаційні процеси теж сприяють подальшому культурному розвитку. Разом з тим змінюються культурні смаки людей, спостерігається тенденція до побудови нових уподобань, нової шкали оцінки тих чи інших культурних уявлень.

Треба зазначити, що в недалекому минулому, як правило спостерігались тенденції переважно ідеологічного плану. Тепер можна говорити про домінування естетичних, художніх, новаційних, авангардних, етнологічних тенденцій [15, 545 -549].

Таким чином робимо висновок, що зважаючи на факт постійних змін та трансформацій, які відбуваються у культурі можна говорити про подальший, не менш цікавий виток культури в майбутньому.

V. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Тема 1. Специфіка культурологічного знання (2 год.)

План

1. Культура як суспільно-історичне явище.
2. Культурологія. Концепція культури Леслі Уайта.
3. Роль культурологічного знання у житті людини.

Тема 2. Культура, суспільство, цивілізація (2 год.)

План

1. Теоретичні проблеми взаємодії культури і суспільства.
2. Культура і цивілізація та її роль у житті людини.
3. Культура і глобальні проблеми сучасної цивілізації.

Тема 3. Філософський аналіз культури: богословські, просвітницькі та еволюціоністські концепції культури (2 год.)

План

1. Богословська концепція культури.
2. Просвітницька концепція культури. Еволюція поняття “культура”.
3. Еволюціоністська концепція культури.

Тема 4. Філософський аналіз культури: німецькі культурологічні школи, концепції культурних круговоротів та функціональні концепції культури (2 год.)

План

1. Концепції німецьких культурологів.
2. Концепції культурних круговоротів.
3. Функціональні концепції культури.

Тема 5. Філософський аналіз культури: символічна концепція культури, концепції культури українських демократичних мислителів, концепція культури Д. Донцова (2 год.)

План

1. Символічна концепція культури.
2. Концепції культури українських демократичних мислителів.
3. Націоналістична концепція культури Д. Донцова.

Тема 6. Філософський аналіз культури: марксистська концепція культури, культурологічна концепція М.Хвильового (2 год.)

План

1. Марксистська концепція культури.
2. Культурологічна концепція М.Хвильового.

Тема 7. Аполлонійська та діонісійська засади європейської культури (2 год.)

План

1. Поняття аполлонійського початку у європейській культурі.
2. Характеристика поняття діонісійського початку в культурі.
3. Співвідношення аполлонійської та діонісійської засад в українській культурі.

Тема 8. Нація – основа виникнення та розвитку культури (2 год.)

План

1. Нація і національна культура.
2. Складові частини національної культури.
3. Національна культура в системі світової культури.

Тема 9. Мова як символічний код культури (2 год.)

План

1. Мова та її функції.
2. Місце української мови серед мов світу.
3. Використання мови як засобу денационалізації народу.

Тема 10. Держава і національна культура (2 год.)

План

1. Взаємозв'язок держави і національної культури.
2. Політична і правова культура як елементи національної культури.
3. Релігія і церква у контексті національної культури.
4. Специфіка національної культури в Україні.

Тема 11. Культура і демократія (2 год.)

План

1. Взаємодія культури і демократії.
2. Тоталітаризм і культура.
3. Розвиток культури в громадянському суспільстві.

Тема 12. Взаємодія культур як джерело культурного прогресу (2 год.)

План

1. Процес культурного розвитку кожного народу.
2. Зовнішньокультурні впливи на українську культуру.
3. Українська культура в різних епохах.

Тема 13. Ідея рівноправності культур у сучасному світі (2 год.)

План

1. Характеристика етноцентризму та культурного релятивізму.

2. Культура окремого народу – частина світової культури.
3. Українська і світова культура.

Тема 14. Людина, природа, техніка, культура (2 год.)

План

1. Основні сфери життєдіяльності людини та їх вплив на розвиток сучасної цивілізації.
2. Особливості функціонування соціотехносфери.
3. Розвиток цивілізації як основна умова подолання глобальних проблем.

Тема 15. Культура, контркультура, субкультура (2 год.)

План

1. Субкультура та її функції.
2. Сутність поняття “контркультура”.
3. Поп і мас культура як феномен сучасної культури.

Тема 16. Мистецтво у системі духовних цінностей суспільства (2 год.)

План

1. Теорії походження мистецтва.
2. Види і типи мистецтва.
3. Значення мистецтва у житті людей.

Тема 17. Кризові явища в культурі (2 год.)

План

1. Характерні риси кризи в культурі.
2. Взаємозв'язок кризи у суспільстві і кризи культури.
3. Криза культури і проблема майбутнього виживання людства.

Тема 18. Перспективи розвитку культура XXI століття (2 год.)

План

1. Вплив глобальних проблем у розвитку сучасної культури.
2. Футурологія.
3. Перспективи розвитку культури XXI століття в Україні.

VI. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Культурологія як теорія і методика культури.
2. Основні культурологічні школи.
3. Що вивчає культурологія?
4. Роль суспільства у розвитку культури.
5. Характерні ознаки цивілізації та її вплив на розвиток культури.
6. Концепція культури Аврелія Августина.
7. Культурологічна концепція П.Тілліха.
8. Просвітницькі концепції культури.
9. Культурологічні концепції Л.Моргана та Е.Тейлора.
10. Концепція культури І.Канта.
11. Культурологічна концепція Г.В.Гегеля.
12. Концепції культурних круговоротів.
13. Концепція культури Б.Малиновського.
14. Культурологічна концепція Г.Сковороди.
15. Культурологічні погляди Т.Шевченка та І.Франка.
16. Концепція культури Д.Донцова.
17. Марксистська концепція культури.
18. Концепція культури М.Хвильового.
19. Поняття Аполлонійське у європейській культурі
20. Грецький культ Діоніса і сучасне мистецтво.
21. Аполлонійське і Діонісійське в українській культурі.
22. Історія українського народу і українська культура.
23. Специфіка української культури як євроазійської.
24. Українська культура: джерела її виникнення і розвитку.
25. Мова – складова частина культури суспільства.
26. Використання мови як засобу денационалізації етносу.
27. Українська мова серед мов світу.
28. Взаємозв'язок держави і національної культури.
29. Політична культура та її структура.
30. Сутність поняття “правова культура”.
31. Релігія і церква у структурі національної культури.
32. Становище національної культури у сучасній Україні.
33. Взаємовпливи культури та демократії.
34. Політичні режими і культура.
35. Українська обрядова і необрядова пісня як джерело української культури.

36. Найдавніші зовнішньокультурні впливи на українську культуру.
37. Етноцентризм та культурний релятивізм.
38. Неповторність та унікальність національних культур.
39. Українська культура як частина світової культури.
40. Співвідношення понять “наука”, “техніка”, культура”.
41. “Технічна цивілізація” та перспективи виживання людини.
42. Роль культури у розв’язанні глобальних проблем сучасності.
43. Принцип спадкоємності культур як історичний феномен..
44. Субкультура та її функції.
45. Сутність поняття “контркультура у культурології”.
46. Поп- і маскультура у ХХ ст.
47. Теорії про походження мистецтва.
48. Види і типи первісного і сучасного мистецтва.
49. Значення мистецтва у житті людини.
50. Сутність та особливості сучасної кризи в культурі.
51. Причини виникнення кризових явищ у культурі.
52. Шляхи подолання кризових явищ у культурі.
53. Культура і демографія.
54. Вплив НТП на культуру ХХ-ХХІ ст.
55. Культура і комп’ютерні технології.

VII. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЕКЗАМЕНУ ЧИ ЗАЛІКУ

---

1. Предмет культурології.
2. Специфіка культурологічного знання.
3. Основні культурологічні школи.
4. Роль культурології в житті людини.
5. Визначення цивілізації.
6. Взаємозв'язок цивілізації і культури.
7. Суспільство – основа культурного розвитку.
8. Основні риси цивілізації.
9. Концепції культури Аврелія Августина та П. Тілліха.
10. Культурологічна концепція М. Бердяєва та А. Шептицького.
11. Культурологічне вчення Й.Г. Гердера.
12. Культурологія Л.Моргана та Е. Тейлора.
13. Культурологія І.Канта і Ф.Шіллера.
14. Культурологічне вчення Г.В. Гегеля.
15. Концепція циклічного розвитку культури.
16. Концепція культури К. Леві-Стросса.
17. Символічна концепція культури.
18. Культурологічна концепція Е. Кассіра.
19. Концепція культури українських мислителів – демократів.
20. Культурологічна концепція Д.Донцова.
21. Марксистська (формаційна) концепція культури.
22. Концепція культури М.Хвильового.
23. Еволюція Аполлонійського початку у європейській культурі.
24. Культ Діоніса і виникнення грецького театру.
25. Співвідношення Аполлонійського і Діонісійського початків у європейській культурі.
26. Аполлонійська і Діонісійська засади в українській культурі.
27. Сучасний погляд на проблему націоутворення.
28. Визначення національної культури.
29. Поняття загальносвітового у культурі.
30. Взаємозв'язок національного і світового в культурі.
31. Чому мова є головною характеристикою нації?
32. Які функції виконує мова?
33. Місце української мови серед мов світу.

34. Використання мови як засобу денационалізації народу.
35. Взаємозв'язок держави і національної культури.
36. Політична культура та її структура.
37. Сутність поняття "правова культура".
38. Релігія і церква у структурі національної культури.
39. Становище національної культури у сучасній Україні.
40. Історична генеза демократії.
41. Вплив демократії на розвиток культури.
42. Конституція та її вплив на розвиток культури в Україні.
43. Поняття прогресу цивілізації і прогресу культури, їх відмінності.
44. Передумови культурного розвитку і прогресу кожного народу.
45. Вплив природних умов на розвиток культури певного народу.
46. Чинники, що зумовлюють багатство і різноманітність загальнолюдської культури.
47. Джерело, рушійна сила культурного прогресу.
48. Що таке етноцентризм?
49. Що таке культурний релятивізм?
50. Світова і українська культура.
51. Причини глобальних проблем сучасності.
52. Особливості зв'язку техніки і культури.
53. Роль культури у подоланні негативних наслідків технічної революції.
54. Спадкоємності культур як історичний феномен.
55. Субкультура та її функції.
56. Сутність поняття контркультура.
57. Поп- і маскультура як феномен сучасної культури.
58. Теорії про походження мистецтва.
59. Особливості первісного мистецтва та його ознаки.
60. Види і типи сучасного мистецтва.
61. Значення мистецтва у житті людини.
62. Кризові явища у культурі: історія і сучасність.
63. Криза у цивілізації і криза у культурі.
64. Культура мислення як основний засіб подолання кризових явищ у культурі.
65. Вплив екологічної кризи на сучасну культуру.
66. Розвиток культури у країнах з тоталітарним режимом.
67. Футурологія як феномен культури.
68. Культура в Україні у ХХІ ст. (перспективи, основні напрямки).

VIII. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ

---

1. Які наукові дисципліни об'єднує у собі культурологія?
2. Хто з європейських вчених вважається засновником культурології?
3. У чому полягає відмінність культурології в Україні від її європейського аналогу?
4. Визначення цивілізації і культурологічні концепції Л.Моргана та Е.Тейлора.
5. Характерні ознаки цивілізації та її вплив на розвиток культури.
6. Концепція культури Аврелія Августина.
7. Культурологічна концепція П.Телліха.
8. Просвітницькі концепції культури.
9. Концепція культури І.Канта.
10. Культурологічна концепція Г.В.Гегеля.
11. Концепції культурних круговоротів.
12. Концепція культури Б.Малиновського.
13. Культурологічна концепція Г.Сковороди.
14. Культурологічні погляди Т.Шевченка та І.Франка.
15. Концепція культури Д.Донцова.
16. Марксистська концепція культури.
17. Концепція культури М.Хвильового.
18. Поняття Аполлонійське у європейській культурі
19. Грецький культ Діоніса і сучасне мистецтво.
20. Аполлонійське і Діонісійське в українській культурі.
21. Історія українського народу і українська культура.
22. Специфіка української культури як євразійської.
23. Українська культура: джерела її виникнення і розвитку.
24. Мова – складова частина культури суспільства.
25. Використання мови як засобу денационалізації етносу.
26. Українська мова серед мов світу.
27. Взаємозв'язок держави і національної культури.
28. Політична культура та її структура.
29. Сутність поняття “правова культура”.
30. Релігія і церква у структурі національної культури.
31. Становище національної культури у сучасній Україні.
32. Взаємовпливи культури та демократії.

33. Політичні режими і культура.
34. Українська обрядова і небрядова пісня як джерело української культури.
35. Найдавніші зовнішньокультурні впливи на українську культуру.
36. Етноцентризм та культурний релятивізм.
37. Неповторність та унікальність національних культур.
38. Українська культура як частина світової культури.
39. Співвідношення понять “наука”, “техніка”, культура”.
40. “Технічна цивілізація” та перспективи виживання людини.
41. Роль культури у розв’язанні глобальних проблем сучасності.
42. Принцип спадкоємності культур як історичний феномен..
43. Субкультура та її функції.
44. Сутність поняття “контркультура у культурології”.
45. Поп- і мас- культура у ХХ ст.
46. Теорії про походження мистецтва.
47. Види і типи первісного і сучасного мистецтва.
48. Значення мистецтва у житті людини.
49. Сутність та особливості сучасної кризи в культурі.
50. Причини виникнення кризових явищ у культурі.
51. Шляхи подолання кризових явищ у культурі.
52. Культура і демографія.
53. Вплив НТП на культуру ХХ-ХХІ ст.
54. Культура і комп’ютерні технології.

ІХ. ЛІТЕРАТУРА

---

1. Біблія або книги Святого Письма Старого та Нового Заповіту (будь-яке видання).
2. Бьюкенен П. Смерть Запада: Пер. с англ. А. Башкирова. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 444 с.
3. Вересаев В. Живая жизнь. – М., 1939.
4. Гончарук Т. Культурологія: Навчальний посібник. – Тернопіль: Карт-бланш, 2004. – 213 с.
5. Горбач Н. Микола Гоголь: життя і духовна драма генія. – Львів: Каменяр, 2004. – 352 с.
6. Гринів О. Збуджена Україна: самоствердження нації після контузії населення. Непретензійні нотатки. – Львів: Тріада Плюс, 2004. – 436 с.
7. Естетика. Підручник / За ред. Л. Т. Левчук. – К.: Вища школа, 1997. – 398 с.
8. Знойко О. Міфи київської землі та події стародавні. – К., 1989.
9. Канигін Ю. Віхи священної історії Русі-України. – К.: Україна, 2001. – 368 с.
10. Кордон М. Українська та зарубіжна культура. – К.: ЦУЛ, 2001. – 508 с.
11. Кормич Л., Багацький В. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття): Навчальний посібник. – К.: Одиссей, 2004. – 304 с.
12. Косів М. Двоязичіє чи без’язичіє. – Львів: Логос, 1998. – 236 с.
13. Культурне Відродження в Україні. Історія і сучасність. – Тернопіль, 1993. – 219 с.
14. Культурологія: теорія та історія культури. Навчальний посібник / За ред. І.Тюрменка. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 368 с.
15. Культурологія: українська та зарубіжна культура. Навчальний посібник / За ред. М.Заковича. – К.: Знання, 2004. – 567 с.
16. Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1918. – 272 с.
17. Паїк В. Корінь безсмертної України. – Львів: Червона калина, 1995. – 236 с.

18. Подольська Є. та ін. Культурологія. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 288 с.
19. Полікарпов В. Лекції з історії світової культури: Навчальний посібник. – К.: Знання 2002. – 359 с.
20. Столяр А. Происхождение изобразительного искусства. – М.: Искусство, 1985. – 298 с.
21. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. Видання у двох томах. – К.: Генеза, 1993. – Т.1. – 256 с.
22. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. – Львів: Каменярь, 1992. – 166 с.
23. Українська і зарубіжна культура. Навчальний посібник / За заг. ред. К. Заблоцької. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – 372 с.
24. Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К.: Либідь, 1993. – 588 с.
25. Шевнюк О. Українська та зарубіжна культура. Навчальний посібник. – К.: Знання-Прес, 2003. – 277 с.
26. Штепа П. Московство: його походження, зміст, форми й історична тяглість. – Дрогобич: Відродження, 2003. – 409 с.

З М І С Т

I. ПЕРЕДМОВА	3
II. НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН КУРСУ	4
III. МЕТОДИЧНІ ПОРАДИ	5
IV. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ КУРСУ	8
Тема 1. Специфіка культурологічного знання	8
Тема 2. Культура, суспільство, цивілізація	17
Тема 3. Філософський аналіз культури: богословські, просвітницькі та еволюціоністські концепції культури	26
Тема 4. Філософський аналіз культури: німецькі культурологічні школи, концепції культурних круговоротів та функціональні концепції культури	34
Тема 5. Філософський аналіз культури: символічна концепція культури, концепції культури українських демократичних мислителів, концепція культури Д. Донцова	42
Тема 6. Філософський аналіз культури: марксистська концепція культури, культурологічна концепція М.Хвильового	48
Тема 7. Аполонійська та Діонісійська засади європейської культури	53
Тема 8. Нація – основа виникнення та розвитку культури	62
Тема 9. Мова як символічний код культури	71
Тема 10. Держава і національна культура	79
Тема 11. Культура і демократія	88
Тема 12. Взаємодія культур як джерело культурного прогресу	95
Тема 13. Ідея рівноправності культур у сучасному світі	103
Тема 14. Людина, природа, техніка, культура	110
Тема 15. Культура, конткультура, субкультура	117
Тема 16. Мистецтво у системі духовних цінностей суспільства	126
Тема 17. Кризові явища в культурі.	134
Тема 18. Перспективи розвитку культури XXI ст.	142
V. ПЛАНИ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	148
VI. ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ ТА КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ	151
VII. ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПІДГОТОВКИ ДО ЕКЗАМЕНУ ЧИ ЗАЛІКУ ..	153
VIII. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ СТУДЕНТІВ	155
IX. ЛІТЕРАТУРА	157

Наукове видання

КУЛЬТУРОЛОГІЯ

*Навчальний посібник
для студентів
усіх форм навчання*

Підписано до друку 10.09.2005. Формат 60x84/16.
Папір офс. Гарн. Таймс. Офс. друк. Ум. друк. арк. 4,15.
Ум. фарбовідб. 4,55. Наклад 450 прим.

Друк ПП "АСТРА-ДРУК-СЕРВІС"
Тел. (032) 298-03-80